

ИСТОРИЈА ЈЕВРЕЈСКОГ НАРОДА

I

ОД РАЗОРЕЊА ПРВОГ ХРАМА ДО ИЗГОНА
ЈЕВРЕЈА СА ПИРИНЕЈСКОГ ПОЛУОСТРВА

ПО КАЈЗЕРЛИНГУ — БИАХУ ПРЕВЕО И ДОПУНИО
СОЛОМОН КАЛДЕРОН
ПРОФЕСОР

Ovaj udžbenik, po saslućanju Glavnog prosvetnog saveta S. br. 1374/38 od 30 aprila 1939, odobren je odlukom G. Ministra prosvete IV br. 11301 od 24 VIII. 1939 kao pomoćni udžbenik za veronaućni nastavu u srednjim školama. Ovo odobrenje važi do kraja 1942/43 školske godine.

Kalderon I

ИЗДАЊЕ САВЕЗА ЈЕВРЕЈСКИХ ОПШТИНА
БЕОГРАД 1955

Штампарски Завод „ОРАО“ – Београд.
За штампарију Петар Радојчић

Драги читаоци,

У рукама држите репринт из 1933. издање Савеза јеврејских општина. Примерак који смо репринтовали је у фебруару ове године један београђанин уручио рабину Исаку Асиелу који је предложио да Савез поново штампа ову драгоцену књигу. Речено, учињено. Фотографију професора Калдерона добили смо од *Јеврејској историјској музеја*, а у *Билтену* за 1968. годину, нашли смо следеће податке:

Трећеи новембра ове године умро је у Београду Соломон Калдерон, професор и директор Друге гимназије у пензији и бивши секретар Савеза јеврејских општина Југославије.

Соломон Калдерон је рођен 1894. године у Травнику. Био је најстарије дете у сиромашној породици са више деце. Његов деда по мајци био је вероучица Талмуд Торе у Травнику. Као средњошколац у гимназији у Травнику, где је матурирао 1914. године, био је ученицима нижих разреда инструктор из латинској језика.

Одмах по завршетку Првој светској рата наставио је школовање на филозофском факултету Бечкој универзитету. Као асистент филозофској факултету 1920. године био је постављен у гимназији у Бијелини за суилента за историју и географију. Године 1923. постао је редовни професор гимназије, 1927. године премештен је у гимназију у Шабац одакле је после неколико година по молби Савеза јеврејских општина Југославије премештен у Београд, где је поред своје редовне дужности као професор гимназије, предавао јеврејску историју у школи при Јеврејској општини у Београду.

Соломон Калдерон је био и као средњошколац и касније као студент и члан друштва „Бар Гиора“ активни јеврејски омладинац и јавни радник, како у Травнику, тако и у местима у којима је касније живео. Када се 1919. године оженио са Дианом Конфорти, он је заједно са њом наставио са активношћу у многим јеврејским удружењима и организацијама. Нарочито се истакао као добар организатор, предавач и васпитач, скоро незаменљив у местима у којима је службовао, посебно са предавањима из јеврејске историје и традиције, која су досишла зајачан ниво.

На чело Савезове администрације дошао је 1951. године, када је изабран за секретара, на којој дужности је остао све до 1958. године, док му се здравствено стање није толико погоршало да више није био у могућности да обавља ту тежку и одговорну дужност.

Соломон Калдерон са бавио и научним радом. Историичар по струци, он је аутор неколико уџбеника из историје јеврејског народа које је пре рата издао Савез јеврејских општина Југославије. Објавио је више стручних чланака по разним часописима. За свој рад је одликован.

Иако је дуго година боловао, проф. Калдерон је настојао да у границама својих могућности и способности што више да од себе, како на пољу образовања младих, тако и у јеврејском јавном раду. Он је са ванредним усрехом помагао мађуранцима у савлађивању трагичног из латинског језика, повремено је држао предавања из јеврејске историје или традиције које је организовала Јеврејска општина у Београду или њена женска секција, а сарађивао је веома много у Билтену односно Јеврејском прегледу који издаје Савез.

Веома пажљив и коректан у односима са ученицима и са свима са којима је долазио у контакт, стекао је опште симпатије и поштовање. Дobar педагог и стручњак, савестан и предан, он је успешно преносио знање на млађе и тако васпитао неколико генерација међу бројним ученицима остао цењен, поштован и вољен.

Као човек, педагог и радник, човек са позитивним личним особинама, пуно љубави за трагично које је предавао и за млађе којима га је преносио, проф. Калдерон уживао је углед у средини у којој је живео и делао, те ће многим његовим ученицима, сарадницима, пријатељима и поштоваоцима, као и многим који су слушали његова предавања остати трајно у пријатној усмени.

Нека је слава и хвала професору Соломону Калдерону!

Надамо се да ће ова књига бити од велике користи свима, а нарочито нашој омладини. Књига је уједно и сведочанство о једном времену у којем је јеврејска заједница тадашње Краљевине Југославије била у пуном замаху свог културног, образовног и верског процвата. Нажалост, нацистичка неман ју је у крви угушила.

Пријатно читање и учење!

Београд, тамуз 5771/јул 2011.

Председник Александар Нећак
Рабин Исак Асиел

Проф. Соломон Калдерон, држао часове веронауке у школи сефардске општине у Београду

ПРЕДГОВОР

Мислим да се нећу огрешити ако устврдим, да рад на извођењу верске наставе на средњим и стручним школама није био на завидној висини првих година одмах после уједињења. Поготово смем то да кажем за онај део веронауке који обухвата јеврејску историју. Разлога за то било је више, али један од најважнијих је свакако тај, што није било ни јединственог програма за целу Краљевину, а ни прикладних уџбеника за тај део веронауке. Нови програм за верску наставу, који је Савез општина са Синодом рабина израдио а Министарство просвете својим решењем СНБр. 28311 од 13-IX-1930 г. прописало за све средње и стручне школе, предвидео је и систематску обраду историје нашег народа као битни део јеврејске веронауке. С тим у вези показала се је и неминовна потреба за једним јединственим уџбеником из историје јеврејског народа за целу Краљевину Југославију, који би не само прегледно обухватио све методске јединице тим програмом предвиђене и тако згодно послужио и ђацима и наставницима, него који би и по језику задовољио све крајеве наше државе. Да би се и тој потреби удовољило Савез општина поверио ми је као наставнику историје задатак да преведем а према потреби и делимично прерадим одлични немачки уџбеник за историју јеврејског народа од пропасти првог храма до данас, у два дела. Овај први део обухвата историју од год. 586 пре до 1498 год. после уобичајеног рачунања времена.

Надам се да ће исти згодно послужити нашој средњешколској омладини, којој особито тешко пада, кад се, у недостатку згодних помоћних сретстава историјско градиво мора у перо казивати.

Пријатна ми је дужност на овом месту захвалити Врховном рабину г. Др. Исаку Алкалају, који ме је при обради овог уџбеника својим саветима свесрдно потпомагао. Нарочиту захвалност дугујем надрабину г. Др. Гавру Шварцу, који је својим оправданим примедбама доста допринео, да овај уџбеник што боље одговори намењеном циљу.

Добронамерним примедбама бићу увек захвалан.

У Београду, априла 1933 год.

СОЛОМОН КАЛДЕРОН,
професор гимназије

ПРВИ ДЕО

ОД РАЗОРЕЊА ПРВОГ ХРАМА ДО ВЛАДАВИНЕ МАКАБЕЈАЦА

(586 г. — 140 г. пр. Хр.)

Јевреји под вавилонском и персијском влашћу

После смрти Мојсија, највећег учитеља израелског, настала је у Израелу огорчена борба између вере праотаца и лажне вере незнабожачке. За свету веру (Тору) борили су одважни људи, судије краљеви и пророци. Али им је било немогуће да цео народ убеди и преведу на веру у једнога јединога Бога. — 722 године (пре Хр.) распала се држава Израел. Десет племена која су се била готово сасвим одрекла Бога, одведено је у Сирију и Медију. Од тог се времена ништа поуздано не зна о њиховој судбини. Вероватно су се изгубила у мору победилачких народа.

Друга држава, Јуда, одржала се свега још неких 150 година. Вавилонски краљ Невухаднецар заузео је 586 год. пре Хр. јудејску државу, разрушио Храм, и оба племена јудејска, Бењамин (јевр. Бињамин) и Јуду (јевр. Јеуда), одвео у „вавилонско“ сужањство.

Тешка је била судбина која их је снашла, али управо то тешко искушење донело им је спас. Истина, изгубили су своју домовину, али им је остала вера. На изворима река вавилонских седели су и плакали сећајући се живо несталог гаја Цијон-овог.¹⁾ Али у њихова рањена срца продирале су речи пророка, које су им претсказивале нов живот у Богу и повратак у стару домовину. Тада је опет очврсла у њима љубав за Тору, за праву веру у Бога, препорођену и несрећом пречишћену за навек.

Овде у изгнанству, извршено је коначно пречишћавање између оних који су раније били отпали од Бога, и оних који су увек били Богу верни. Борба између Божје вере и незнабожачке беше тиме у израелском народу довршена.

¹⁾ Упореди Псалм 137.

НА ВЪЗЛОЖЕНА БОЛКА

Невухаднецар је поступао лепо с изгнаницима, и они су могли поштовати речи пророка Јеремије, које су у Израелу кроз сва времена биле од утицаја (Радите за добро и срећу државе камо вас доведох и молите се Вечном за њу, јер у њеном добру биће и вама добро, Јеремија 29,7). Тада је живео, како знамо из Библије, Даниел, кога је вавилонски краљ позвао у државну службу. Исти је знао да веже дужност свога великог положаја у држави са најискренијом побожношћу. Он је протумачио последњем вавилонском краљу: Мене, мене текел уфарсим (Књига Даниел, гл. 5.25 — избројано је, одмерено и подељено краљевство твоје). Он је тим речима тачно претсказао пропаст Вавилона. Пророкове речи су се испуниле. Огромно вавилонско царство заузео је персијски краљ Кир. И овај је био изгнаницима наклоњен, и дозволио им је да се врате у домовину праотаца и да поново подигну Храм. То је било једно ново поколење пуно наде, које се год. 536 са радосним поклицима вратило у Палестину, под вођством Зерубавела (потомка краља Давида) и Јеошуе (унука последњег великог свештеника првог Храма). Истина, већи број остао је и даље у Вавилонији; вратило се само око 50.000 људи, већином из племена Бењамина и Јуде, и населило се на земљишту пређашње државе Јуда. Од овог времена прозваше се они и њихови потомци у историји — Јудејци.

У областима пређашње државе Израела живели су сада Самарићани (Шомроним), једна мешавина дошљака Асираца и у Самарији преосталих Израелаца. У њиховом верском животу сукобила су се два разна погледа, јеврејски и многобожачки. Самарићани су истицали своје израелско порекло и хтели су да учествују у поновном подизању Храма. Али вође оних који су се вратили из вавилонског ролства, пуни новог верског жара, одбили су сваку потпору, чак и додир с народом који се с многобошцима у вери сложио. Самарићане је ово одбацивање увредило до срца, и зато су подмукло и разним сплеткама ометали рад на обнови Храма и нове заједнице у Јерусалиму. Тако се збило, да је тек 3. Адара 516 године — 70 година после уништења првог Храма — други Храм био освећен.

Тиме се ипак није све постигло. Сад се истом осећала потреба за једним новим, снажним вођом, који ће народ у новој заједници довести до праве величине и вере у Бога. Тада се појави Езра, кога је љубав за Светом Земљом довела из Вавилона у Палестину. Езра се подједнако истицао и својом побожношћу и дубоким знањем

Торе, а уз то уживао је и нарочиту наклоност персијског краља Артаксеркса.

Кад је 458 год. Езра стигао у Јерусалим, нашао је обилно прилике да своје велике духовне способности стави у службу народа. Народ је имао много искрене љубави за веру отаца, али се у његовој средини осећала оскудица у знању светог Закона. Преписи Торе били су ретки, а вешти учитељи Закона још ређи. Зато Езра постави себи прво за задатак да, поред незнања, отстрани и све што би могло довести једном до отпадања од вере и до њеног слабљења. Бракови с многобожачким женама проглашени су као незаконити а исто тако водила се одлучна борба против сваког дружења с многобошцима.

Те су мере толико подјариле мржњу Самарићана, да су се ови из освете машали и оружја. Кад су Самарићани постали опасни по нову општину у Јерусалиму, Нехемија (јевреј. Нехемија), пехарник краља Артаксеркса, добије од свога господара војску, да би помогао својим сународницима у опасности. За кратко време, непунa 52 дана, он одбије нападе Самарићана, подигне чврсте обранбене зидове око Јерусалима, и потпуно осигура град од непријатеља. Његови су људи, вели се, у једној руци носили мистрију (симбол рада), а у другој мач (симбол снаге). Затим одреди да се сваки десети становник из унутрашњости, на кога падне коцка, мора преселити у Јерусалим, у „свети град“, да би га тако поново населио. Тако је спољашњи опстанак младе заједнице био осигуран а Езра и Нехемија постали су нови оснивачи Јеврејства.

Борци „Велике скупштине“ (Анше кенесет агедола)

Пошто су спољашне прилике биле срећене, народ је сам тражио веру у Бога. Месеца Тишри 444 год. пре Хр. сазвали су Езра и Нехемија „велику скупштину“, прочитали су Тору и изложили прошлост народа. Затим су од скупљених првака народних, под дубоким утиском светих речи, узели „свету заклетву“ у име целог народа, да ће до века живети у чистој вери у Бога, по Мојсију откривеној, и покоравати се заповестима и законима њеним.

Велика сјудјиштина (велики синод, Анше кенесет агедола) била је од великог утицаја по унутрашњи развој Јеврејства. Читање Торе постало је сталан обичај, и оно се озаконило за све Јевреје ван Палестине. Сваког понедељка и четвртка, то јест у дане суђења и пазара, кад је народ долазио из унутрашњости у град, на

Млад месец, на празнике, у дане поста и сваке суботе, читао се припадајући одељак Торе. Један од чиновника прозивао би редом три до седам личности к Тори, и то прво једног Коена, као потомка првог великог свештеника Арона, затим Левија, и редом друге вернике. Тора је била подељена на недељне одељке, и морала се прећи у читању једном у року од три године (доцније за годину дана). У прво време, прозвани к Тори морао је сам читати одговарајући одељак; али кад се с временом број зналаца Торе знатно смањило, то је чинио одређени свештеник (Баал Коре). На читање из Торе надовезивало се суботом и о празницима и предавање из књиге Пророка. Кад је доцније, у време гоњења од Сираца и других, било забрањено свако учење и читање Торе, остало је само читање из Пророка, и то увек онај одељак који је одговарао дотичном одељку из Торе (на пример, уместо „Песме на Црвеном мору“ читала се „Деборина песма“ из књиге Судија). После предавања из Пророка народ се разилазио. Отуда и име „афтара“, то јест део којим се завршава читање. У познија времена, после „расељавања“, нарочити преводилац (тумач) преводио је одељак Торе на језик земље или краја где су Јевреји живели (халдејски — Таргум).

По смрти првог учењака Езре, његови наследници свесрдно су се бринули око тачних преписа Торе на асирском квадратном писму, које је тада заменило старојеврејско писмо. Исто тако брижљиво су скупљали остале старе свете списе, да би их сачували од пропасти и отели их забораву. Но као свој главни задатак сматрали су Езрини наследници, названи Соферим, истраживање и тумачење Закона.

У Тори, закону од Бога даном, морало је бити садржано све што се односи на верски живот. Ако нешто није било посве јасно истакнуто, морало је бити бар наговештено. Соферим су сматрали својом највећом дужношћу да у Тори траже, изналазе, и народу протумаче смисао Божјег закона, јасан или скривен. Та су тумачења доцније постајала основа за све нове законе, које је верски живот народа у свом развоју захтевао. На тај начин добиле су позивањем на Тору све верске традиције и обичаји, од Мојсија на овамо, своју потврду и посвету. Наслеђени Закони и обичаји чували су се са највећом брижљивошћу, као драгоцену нежну биљку и штитили од пропасти тврдим бедемом. Ово се могло постићи не само чувањем Закона него и забраном свакога рада који би могао имати за последицу оскрвљење суботе и празника.

Даље учењаци „Велике скупштине“ посветили су нарочиту бригу и богослужењу. Још при приношењу жртава у светом Храму јерусалимском било је у обичају и читање молитава. У току времена, поред јединог храма јерусалимског, подигнуте су по свима местима многобројне мање богомоље, врло просте и без икаквог сјаја, за разлику од величанственога Храма. Док се раније народ само три пута годишње излагао тешком путовању да на велике празнике посети и принесе жртве, сада је лако могао свакога дана посећивати дом Господњи и сакупљати се на молитву. Требало је само да се нађе на окупу десет мушкараца (мињан), па да се може одржати богослужење. И тако се створило мало по мало један утврђени ред молитава при богослужењу, чији су главни делови били ови: Шема Јисраел (Чуј Израелу — Молитва о јединству Божјем); „Тефила“ или „Шемоне есре“ (18 благослова), молитва коју су саставили људи „Велике скупштине“; десет заповести и читање Торе. Исто тако била је одређена стална молитва после јела (Биркат амазон).

Прослава пуримске свечаности, 14 Адара, постала је трајна успомена на народни спас по Мордехају и Естери од мрског Амана, главног министра персијског краља Ахашвероша (вероватно Ксеркса).

Најзад, требало је за ово учење одушевити не само одрасле, него и млађи нараштај васпитати у новом духу. И одиста, свуда се осећао нов живот. Неговањем закона, општа безбедност је из дана у дан расла. И тако су се првоборци, људи „Велике скупштине“, показали на висини свога посланства и потпуно дорасли својем узвишеном позиву: Будите опрезни у суђењу, стварајте многе ученике, и дижите ограду око науке.

Јеврејство и Хеленизам

Судбина Палестине зависила је дотада од великих сила западне Азије, Вавилоније и Перзије. После ових добили су превласт Маћедонци. Александар Велики заузео је Малу Азију, Сирију и феникију, најзад и град Тир, после седмомесечног опседања. За време опсаде овога града Александар Велики тражио је од Јевреја да му се покоре, али су они то одбили, јер су били везани заклетвом верности персијском краљу. Срдит стога, упути се Александар Велики с војском на Јерусалим. Тада великом освајачу изиђе у сусрет првосвештеник у свом орнату, у пратњи осталих свеште-

ника и најугледнијих људи у народу. Чим је Александар опазио првосвештеника, сишао је с коња и срдечно га поздравио. Запитан доцније због те нагле промене држања, објаснио је, да му се још у Македонији у сну јавио старац у слици и прилици овог првосвештеника и претсказао му победу и славу. Александар је мирно ушао у Јерусалим, посетио Храм, принео жртве и обдарио свештенике. Вероватно је ово само прича, али зна се поуздано да је Александар био наклоњен Јеврејима. Он им је дозволио да живе по својим законима, ослободио их је сваке седме године данка и сваке суботе војне дужности. Из захвалности, Јевреји су своју мушку децу рођену те године назвали именом Александар. Ово је име и убудуће при позиву к Тори вредело као свето. Доцније, кад је краљ хтео поново да подигне Балов храм, који је Артаксеркс био разрушио, и Јевреје покушао у ту сврху да искористи, Јевреји су му отказали своју послушност. Ни претње ни казне нису их могле натерати да погазе свети закон Божји. Александар је напослетку морао попустити. Али његов утицај је ипак остао велики, јер грчки језик, обичаји и погледи овладаше и међу Јеврејима, као и по целом хеленизованом Истоку. Чак су и имена своја хеленизовали, тако на пр. Јошуа у Јазон, „Велика скупштина“ би прозвана „Синедрион“, а богомоља „синагога“. Јевреји су таде говорили грчким језиком, који је у то време постао светски језик, и на тај начин су присвојили духовно благо Хеленизма. А како је било много додирних тачака између Хеленизма и јеврејства, то се из те мешавине развила доцније једна нова књижевност. Али у многим другим односима остале су непомирљиве супротности, које су временом довеле до несносних сукоба између Јевреја и Грка у Палестини.

Јевреји под египатском владавином

После смрти Александра Великог (323 г.), његову државу поделише међу собом његове војсковође. Птоломеј I. Лаги, или Сотер (Спасилац), краљ египатски, после вишегодишње борбе трајно завлада Јудејом. Он је поступао са Јеврејима веома благо. Он је имао толико поверења у њихову искушану верност, да им је давао високе положаје у земљи и, још више, поверио им тврђаве за одбрану земље. На челу свих Јевреја био је првосвештеник, који је уједно био и краљев намесник. Као трибут (награду) за тај високи положај, он је годишње плаћао државној

каси 20 талената. Порези су давани под закуп. Јудеја је имала унутрашњу самоуправу. Синедрион је управљао државним, правним и верским пословима; он је имао да одлучује о тужбама против првосвештеника, о ратовима, о крунисању краља и првосвештеника; најзад, имао је право живота и смрти над појединцима. Синедрион се састојао од 71 научника, а на челу стајао је Наси (кнез), уз њега је био Ав-Бет-Дин, претседник високог суда. Заседања су држана у четвороуглатом предворју (Лишкат Агазит) Храма, или — само у ванредним случајевима — у палати првосвештеника. Поред овога великог Синедриона, било је још и малих већа, од 23 члана, како у Јерусалиму тако и у другим већим градовима Палестине; ова су се бавила искључиво *казненим љивом*. Најзад, био је и „суд тројице“, за спорове грађанског живота. Велики број Јевреја пресели Птоломеј Лаги из Палестине у Александрију и подели им потпуна грађанска права.

Слично је чинио и Селеук Никатор (Победилац), који је владао Малом Азијом. Године 312 пре Хр., после своје главне победе код Газе он је завео ново рачунање времена, тако звано „селеукидско време“. Он је дозволио Јеврејима да се уселе у његове земље, поделивши им сва права. Тако су се Јевреји ширили преко Мале Азије, Египта, Сирије, Лидије, чак у Грчку. Ово велико сељење и ширење на све стране сачувало је Јевреје, после пропасти њихове државе, од потпуног уништења. Селеукидско рачунање времена уобичајило се и код Јевреја за читавих 1000 година, нарочито код писмених уговора (Мињан Шетарот) „ера уговора“.

Птоломеја Лаги наследио је Птоломеј II Филаделф (283—246), под чијом су владавином Јевреји такође уживали исто поверење и исту наклоност. Да би у својој великој библиотеци имао и свете јеврејске књиге, он је дао да се преведе Библија на Грчки језик. Овај превод, назван „Септуагинта“, био је код Грка и Јевреја толико цењен, да су јеврејски и грчки књижевници историју његовог постанка искитили бајкама. Тако се на пр. прича, да је краљ дао првосвештенику Елеазару налог да му пошаље из Јерусалима људе који ће бити способни да преведу Свето Писмо. Елеазар је послао у Египат 72 мудраца једнако вична јеврејском и грчком, који су били дочекани с великим почастима, и за 72 дана сјајно су извршили свој тешки задатак. По једном другом предању, на преводу је радило 70 мудраца појединачно, строго одељени у 70 одаја, али су се њихови преводи у длаку слагали и на најтежим местима. Мисли се да су тада мудраци превели само 5 књига Мој-

сијевих, а тек доцније остале књиге Светог Писма. Према броју научника тај је превод назван „Септуагинта“ (Седмдесеторица).

Овим преводом Свето Писмо постало је приступачно целом човечанству. Септуагинта садржи не само 24 књиге које улазе у канон Светог Писма, него и један део неканонских списа, т. ј. списа који нису признати светима. Ти су списи названи апокрифима (скривене, затајене и искључене књиге), и писане су на грчком или јеврејском језику. Од изгубљеног јеврејског текста у новије време пронађени су одломци (на пр. књиге Јеошуа Сирах). Такви апокрифи су: Јудита, Мудрост Соломонова, Тобија (Тобит), трећа књига Езрина, додаци књизи Естер и Даниел, и 4 књиге Макабејаца. Оне припадају већим делом дидактичној поезији или историји. На Септуагинту надовезала се нова литература јеврејско-хеленистичка.

Приливом из Палестине, број Јевреја у Египту знатно се умножио, и настале су многобројне нове општине. Највећа од њих била је у Александрији. Јевреји су били трговци, бродовласници, занатлије, нарочито златари и кујунџије. А били су и врло богати. Тако на пр. имали су у Александрији тако величанствену и сјајну синагогу, да је сматрана за чудо лепоте; говорило се: „Ко није видео двоструку дворану у Александрији, тај никад није видео сјај Израела“. Толико је била велика, да је један чиновник усред синагоге са узвишеног места заставицом морао давати вернима знак за сложено одговарање „Амена“ на благослове. Верни су по сталежима и занимањима имали одређена стална места (оделења), тако да су странци одмах могли наћи своје другове по занимању. Благостање Јевреја је све више расло, и они су све више попримали александријске обичаје и хеленско образовање. Упознавши се тако и с грчком филозофијом, они су најозбиљније мислили да су Платон и Аристотел своје најдубље мисли црпили из Св. Писма. Али ма колико да су Јевреји волели своју веру, они су искрено признавали другима оно што је било код њих истинито и племенито. Доскора јавили су се међу њима људи који су могли писати и на грчком језику. Тако је Деметриос написао на грчком једну библијску хронику, и први јеврејски драматичар Језекиелос (Јехезкел), подражавајући Еврипида, једну трагедију, „Излазак из Египта“. Сачували су нам се само одломци те хеленистичке јеврејске књижевности; из њих ипак разабиремо снажан стваралачки дух и верну приврженост Јеврејству.

Наследник Птолемеја Филадельфа био је Птолсмеј Еуергетес (246—221). После скоро 100 година, леви односи између Јевреја и владоца се кваре. Због ситне себичности првосвештеника Оније II, који је одбио да плати утврђени „намеснички данак“, Јевреји су навукли гнев и мржњу краљеву. Филадельф запрети да ће Јудеју поделити међу стране колонисте. Из те опасности Јевреје једва спасе нећак првосвештеников Јосиф (Јосеф) својим смерним и паметним држањем. Он успе да задобије краљеву наклоност, и постане скупљач пореза у целој Сирији. Он је дуго времена заузимао значајан положај, и прибавио је себи велико имање.

После Еуергета дошао је на престо Птолемеј Филопатор (221—204). Кад је једном прсетио Храм у Јерусалиму, замоли да види светињу над светињама, о којој су многобожци имали најчудније претставе. Кад су се првосвештеник и народ томе опрли, продре краљ у њу силом. По причању, чим је ступио преко прага светог места, сруши се онесвешћен на тле, одакле су га морали на рукама изнети. По повратку у Египат, краљ из освете одузме александријским Јеврејима сва грађанска права све дотле док не буду служили државним боговима, али они осташе верни својој вери. Још више огорчен због тога, даде их он силом одвући у Хиподром, да их прегазе слоновима, али побеснеле животиње, место на Јевреје, почеше да јуре на гледаоце, међу којима настаде ужасна паника. Краљ је овај чудновати спас Јевреја сматрао опоменом, напустио је своја прогањања и вратио Јеврејима ранија права.

Симон Праведни (око 219—199).

У ово време деловао је у Палестини као намесник и првосвештеник један ванредан човек, Симон Праведни. Његова је лозинка гласила: „На трима стварима почива свет; на Божјој науци, Божјој служби и добрим делима“. Цео његов живот није био ништа друго него испуњавање ове лозинке. Неуморно се продубљивао у вери отаца, и старао се примером, учењем и опоменом да се она одржи у свој чистоти и да се по њој живи. Јерусалиму и Храму, као местима Божје службе, поклатио је нарочиту пажњу. Зидове свете вароши, који су лежали у рушевинама скоро цео један век, дао је да се поново сазидају. Помоћу вештачког водовода опскрбио је Храм добром водом, и иначе га свакојачко улепшао. У делима племените људске љубави био је свима на углед. У свему узор правога првосвештеника.

Његову побожност и његов величанствени наступ при богослужењу описује Јеошуа Сирах речима пуним одушевљења. При изласку из Светиње, он га упоређује с пролетњим ружама, лиљанима на извору, шароликом дугом у мору облака, треперењем звезде и сјајем сунчаних зрака. Док је он био првосвештеник, вели се, лакше су праштани греси на празник Измирења (Јом Кипур), светлост дана дуже је зрачила на западној страни Храма, ватра на жртвенику живље је пламтела, и Божји благослов обилније је је силазио на дарове Храма. Он је претсказао своју смрт на дан Измирења овим речима: „Ове ћу године умрети“. И тако се десило. Све своје претходнике, а и наследнике, у првосвештеничком звању, толико је наткрилио, да народно предање приписује њему сва значајнија дела разних векова. Тако, да се Александар Велики пред њим поклонио; и опет да је он био тај који је духове умирио кад је цар Калигула намеравао да своје статуе у Храму подигне.

Са Симоном се завршава ред учењака „Соферим“. Њихов рад био је од пресудног значаја. Непосредно после Пророка, они су у „Великој скупштини“ створили основу за даљњи опстанак и јачање јеврејства; они су скупили књиге Св. Писма и живо радили да оне ухвате дубоки корен у народу и да их народ правилно разуме.

Даљње објашњење и продубљивање Науке изводили су Танаисте (Танаим-учитељи), т. ј. они који уче. Тако је ланац предања од Синаја на овамо потпуно сачуван. Велики број темељних мисли и изрека Танаиста сачувао се у зборнику „Пирке авот“ (Мудре изреке отаца). Те су изреке уврштене међу остале молитве, и обично се читају суботом после подне између Песаха и Шавуота. Мудре изреке отаца су идеје водиље јеврејске традиције, јеврејске етике. У њима се износи дубоки морал, озбиљно схватање живота, побожност и човекољубље великих личности Израела.

Јевреји под сирском влашћу

Хеленисти

Симон Праведни имао је два сина, Онија и Јеошуу.

Оније III био је слика и прилика свога великог оца. Благ и побожан човек, коме је било много стало до среће свога народа. Он се често толико залагао за извршење Мојсијевог закона, колико се одлучно противио увођењу грчких или многобожачких обичаја, којима су били наклоњени синови и следбеници пореског

закупника Јосифа. Богаташи и отмени свет, који су с грчким образовањем упознали и грчки живот и уживања т. зв. „хеленисти“ осећали су верске прописе као терет, и хтели су да одбију народ од вере и обичаја отаца. Тиме је Јеврејство ступило у огорчену борбу с многобожством.

Главни непријатељ првосвештеника Онија био је Симон, велики пријатељ Грка. Он оклевета Онија да тежи за влашћу над Јудејом, и достави намеснику како је у Храму скривено силно благо, које није намењено за жртве, и како би краљу лако било доћи до тог блага. Тада беше на престолу Селеук, син Антиоха Великога. Овај је победио Птоломејевиће, заузео је Сирију, а Јудеју претворио у сирску провинцију (203) г. Оба су краља била блага и праведна према Јеврејима. Али кад је Селеук доцније доспео у новчане неприлике, пошаље свога ризничара Хелиодора у Јерусалим с наредбом да му се изда храмовско благо. Оније му објасни да су наводи о храмовском благу претерани, и да је то у главном новац удовица и сирочади, који су свој иметак поверили светом неоскрвљеном Храму. Ипак је Хелиодор продро у Храм, али је, по причи једном чудном небеском појавом у тој пљачки био спречен. Кад је после смрти Селеука (175) на престо дошао његов брат Антиох Епифан (Сјајни), настала су тешка времена за Израел. Док је Оније видео свој животни циљ само у вршењу Божјих заповеди, дотле је Јеошуа свим срцем био предан грчком начину живота. Шта више, промени и своје лепо библијско име Јеошуа у грчко Јазон, и настојао је свим силама да народ придобије за хеленизам. Он оснује у Јерусалиму „гимназију“, где су младићи вежбали потпуно наги, и један „ефебеум“ (школу), где су се дечаци васпитавали чисто по грчком начину. Јевреји су били наклоњени свакој новини и лако су нагињали све више многобожачком начину живота, који је за њих имао много непознатих дражи. Чак су и свештеници напуштали своје свете дужности и побожни начин живота својих предака и узимали учешћа у играма које су приређиване у част многобожачких богова. Јазонов утицај био је још судбоноснији, кад је постао првосвештеник. Он је то достојанство новцем купио од краља, и успео је да првосвештеник Оније буде свргнут са своје части. Ствар нечувена и невиђена дотада. Осрамоћени Оније повукао се пред силом, дубоко погружен у болу. Али је Бог осветио срамоту свог верног слуге Онија. После непуне три године Јазон је био на исти начин насилно збачен са првосвештеничког положаја од Менелаја, брата Симона

потказивача храмовског блага. Менелај је краљу обећао 300 талената сребра сваке године више него Јазон, и сем тога да ће још боље поради на хеленизацији народа. Али пошто обећану суму из сопствених прихода није могао дати, опљачкао је драгоцености Храма, и тако купио наклоност властодршца. Кад је о том недељу чуо збачени Оније, оптужи Менелаја због похаре Храма али буде по наређењу безбожника потајно уклоњен с пута. Умрство првосвештеника, поновна пљачка Храма, ругло којим је Менелај све више обасипао Израел, изазва у народу велико огорчење.

И кад се доцније пронела вест да је Антиох у војном походу на Египат ненадано умро, дошло је у Јерусалиму до великог метежа. Јазон пође са 1000 људи на Јерусалим и изврши међу присталицама Менелајевим једно ужасно крвопролиће. Чим је Антиох за то сазнао, пође на Јерусалим (169), похара Храм, а велики део Јевреја немилосрдно поубија. За време од три године нечовечних прогона било је убијено 40.000 људи, без разлике старости и пола, а велика множина их буде продана у робље. Менелај, који је за све време прогона и убијања служио краљу као вођа, остаде на првосвештеничком положају, док је Јазон преко Арабије и Египта побегао у Спарту и ту умро. Али и безбожнога Менелаја стиже заслужена казна, и он буде убијен.

И у овим мрачним и мучним данима било је храбрих људи, који су опомињали народ на свети завет с Богом и на послушност према његовом светом закону. Један од најистакнутијих био је Антигон из Сохо-а. Он је, додуше, носио грчко име, али је био достојан ученик Симона Праведног. Он је често проповедао: „Немојте бити као слуге, који свога господара за новац служе него служите свога господара и без помисли на награду; страхопоштовање пред Богом нека испуни душе ваше!“¹⁾.

Антиох Епифан

Овај владалац, који је своје име крвљу записао у историји Јевреја, заслужује с много више права да се назове Епиман (Бесни) него „Епифан“ (Сјајни). У својој младости живео је у Риму, где се упознао с римским врлинама, али и са свима њиховим пороцима. Често се потуцао ноћу кроз улице гордога Рима овен-

¹⁾ Мудре изреке отаца, Поглавље I

чан венцем у пратњи недостојних људи, не марећи ни мало на своје краљевско достојанство, трошећи своју снагу у прекомерном уживању и пијанци. Често је пролазио хладно поред својих најбољих пријатеља, а богато даривао скроз невредне људе. Али ипак у светим моментима показивао је интереса за уметност и науку; био је храбар у рату и издржљив у борби. Задојен одвратношћу и мржњом према Јеврејима, починио је на њима ужасна недела и злочине. Једне суботе, сасвим ненадано, упадоше његове чете у Јерусалим, поубијаше и заробише све што дохватише, зидове порушише и поставише своју посаду у славном Давидовом граду. Ни тиме се није тиранин задовољио. Он је хтео да сатре Израел до корена. Он је био први од сирских краљева који је дао пример верске нетрпељивости и верских прогона, што Хеленизам иначе није познавао. Он забрани, под претњом смртне казне, ма какво вршење верских дужности, празновање суботе и благодана, читање Торе, или ма какве скупове у сврху богослужења. Храм даде посветити олимпијском Зевсу, поставивши његов лик на сам жртвеник. Год. 167. пре Хр., на 25. Кислева, жртвовало се у Храму први пут кумиру. Свето Писмо је било спаљено. По свима варошима дизали су се на јавним местима многобожачки олтари, а Јевреји су били силом гоњени од краљевих војника да жртвују кумирима. Такве насилне мере приморале су неке да отпаду од вере својих отаца, али многе је то још јаче привезало уз Бога и његов свети закон, шта више многе је лакоумне отпаднике баш то нагнало да се врате у крило свете Божје вере. На стотине Јевреја радије су претрпели и мученичку смрт, него ли се одрекли своје вере. Један 90-годишњи старац, Елазар, пошао је мирно у смрт, јер ни привидно није хтео да повреди Божји закон. Јеврејска мајка Хана предала је седам својих синова смрти с надчовечанском доследношћу. Пред њеним очима паде редом свих седам ради вере, али мајка не порече свога Бога. Најзад јуначки паде и она. У време ових крвавих прогона јавише се из једне побожне свештеничке породице племенити јунаци, који су, после великих жртава, ослободили Израел од туђинске власти и насиља.

Макабејци

а) Мататја

У Модииму, једној вароши недалеко Јерусалима, живео је тада вредан и частан старац по имену Мататја, из свештеничке породице Хасмонејаца. Имао је пет синова: Јоханана, Симона, Јуду Елазара и Јонатана. Бедно стање народа жалостило је старца Мататју, и он одлучи да се опре тиранима.

Кад је једном неки сирски војсковођа дошао у Модиим, да силом натера Јевреје да се одрекну своје вере, и од Мататје, као од најугледнијег, тражио да претходи примером, Мататја одлучно одби. Тада приступи жртвенику неки Јеврејин да се поклони Зевсу. Тај недостојни чин толико узбуди Мататју, да је отпадника на месту мачем пробо, а његови синови поубијаше сирског војсковођу и његове људе и разорише многобожачки олтар. То је био знак за борбу. С покликом: „Ко се жели борити за веру, нека иде самном“, јурио је Мататја улицама вароши. Храбра чета једномишљеника склони се с њим у пустињу. Број храбрих бораца за веру и слободу растао је из дана у дан по скривеним пећинама и урвинама. Одатле су често упадали у села и вароши, рушили многобожачке олтане и храмове, кажњавали отпаднике и храбрили верне на отпор. Неколико месеци после устанка умре Мататја (166). На смрти закуне своје синове на слогу, на истрајност у борби и пожртвовања, а онда одреди Симона, најстаријег од браће, за саветника, а Јуду, који се беше у борби највише истакао смелошћу и храброшћу, за војсковођу.

б) Јуда Макаби

Јуда се толико истакао у тим борбама, да је добио дични надимак „Макаби“, т. ј. Чекић. Као лав сртао је на многобројне сирске војске и газио их до ногу. И сам сирски војсковођа пао је у битци, а његов залпењени мач носио је Јуда у свим доцнијим бојевима. Доскора извојева Јуда још сјајнију победу над непријатељем.

Краљ Антиох, који је у почетку придавао мало важности устанку у Палестини, на вест о другом поразу своје велике војске, разбесни се и одлучи да Јевреје пошто пото подјарми. Стога спреми велику војску под вођством Лизије и још двојице одличних војсковођа с намером да упадне у Јудеју. Јуда је могао да стави према овој војсци од 40.000 пешака и 7.000 коњаника само

6.000 ратника. Пре него их је повео у борбу, приредио је свечани збор у Мицпи, где су се у доба пророка и судије Самуела слични зборови сазивали, одредио дан молитве, поста и кајања, управљајући своје топле молитве Свевишњем за наклоност и помоћ. Својим друговима у оружју говорио је: „Будите храбри у борби с безбожницима, који хоће да нам отму оно што нам је најсветије. Боље нам је у борби часно погинути, него гледати понижење народа и наше светиње. Како Бог на небу хоће, тако нека буде“. У заносу, пуна одушевљења, пошла је мала храбра чета Макабејаца против непријатеља, и извојевала над Георгијем код Емауса (166) сјајну победу. Том приликом пао је Јуди у руке голем плен у оружју, сребру и злату, од којег је један део био раздан сиромашним удовицама и сирочади. Овај велики успех знатно је дигао поуздање храбрих усташа, и кад следеће године опет нападе Лизија с још већом војском Јудеју, Јуда поново извојева сјајну победу код Бет Цура. Тада се Сирци, обесхрабрани, повукоше натраг у Антиохију.

Кад је земља тако била слободна од непријатеља, сматрао је Јуда, за своју прву дужност да очисти и поново освети Храм, светињу Божју. Храм су нашли запуштен и обесвећен, обрастао травом и коровом. Од јада и срама тврди ратници пролише сузе и поцепаше своја одела. Године 164., 25. Кислева тачно три године после оскрнављења светиње, Храм и олтар беху поново осветљени, а жртве захвалнице принете Богу. За успомену на овај догађај увела се „Ханука“, празник освећења Храма, и том је приликом одређено да се сваке године почев од 25. Кислева кроз осам дана пале свећице и слави празник. Према једној легенди из Талмуда, празник је имао да траје осам дана зато, што је у Храму мала бочица уља које се Сирци нису били дотакли, дала на чудноват начин толико уља да је кандило осам дана горело. У молитви „Ал а-нисим“ сећамо се храбрих Макабејаца и хвалимо Бога за срећну победу.

И после тога Јуда је имао да издржи још много борба, нарочито против Индумејаца (Едом), Амонићана и оних Сираца с којима су хеленисти били у савезу. Пошто је Антиох Епифан 163. год. од лудила умро, искористи Јуда свађу око регенства за малодобног краља Антиоха Еупатора, и навали на тврђаву Акру у Јерусалиму, коју су хеленисти још држали у својој руци. Док је Јуда тврђаву опседао, затражише опседнути помоћ од Сираца, и Лизија, на челу силне војске и са 32 за рат увежбана слона, пође против

Макабејаца, у пратњи младог краља. Упркос велике храбрости, Јуда није могао да одоли толикој сили. Његов млађи брат, храбри Елазар, с дивним пожртвовањем, пробије се кроз непријатељске бојне редове до једног раскошно опремљеног слона, и мислећи да је на њему млади краљ, скочи под животињу и распори је и под теретом убијене животиње нађе смрт. Али ни ова јуначка смрт, ни дивно јунаштво светих Божјих бораца, нису могли спречити пораз. На срећу Лизија није могао своју победу да искористи, јер су се у Сирији јавиле буне. Лизији су хтели отети намесништво, те се он на врат на нос врати у Сирију, закључивши с Јеврејима мир, којим је њима била враћена слобода вероисповести.

Но мир није дуго потрајао. Деметрије, Селеуков син, уклони младог краља и његовог регента, постави у Палестину за првосвештеника Алкимоса, познатог хеленисту, који је морао с војском извојевати признање свога положаја. Том је приликом сирски војсковођа на превару, кукавички, пролио крв 60 јеврејских првака, међу њима и мудрог ученог старину Јосе бен Јосефа који ни у најмрачнијим часовима није напуштао проучавање Закона, проповедајући једнако: „Твој дом нека буде збориште мудраца, лези у праху до њихових ногу, и жедно пиј њихове речи!“

Намесник Алкимос је био међу Јеврејима веома омрзнут, и сам је осећао надмоћност Јудину. Зато наговори краља да пошаље у Палестину нову војску под вођством Никанора, како би храброг Макабејца живог ухватио. Никанор упадне изненада с људима у храм, и затражи да му издаду Јуду. Кад они то одбише, закле се Никанор високо подигнутом руком да ће Храм спалити и на његово место подићи Дионизово светиште. Али већ у првој битци, 13 Адара, паде овај безбожник. Главу и руку која се била дрзнула на страшну клетву против светиње, Јевреји натакоше на Јерусалемске капије, као видни знак победе. Тај дан, у који се већ раније, у доба Мордехаја, жалост била претворила у радост, славио се отада вековима као „Никаноров дан“. Али борба још није била довршена. Краљ је послао нову, већу војску против Јуде који је могао овој војсци супроставити само 800 војника. То је била очајна борба. Још једном је Макабејац показао своју храброст и стару смелост, док није најзад херојски пао на пољу славе (160 г.). Браћа су га сахранила у породичном гробу у Модииму. Цео Израел завио се у тугу. На штиту његове славе нема ни једне мрље; његова љубав за веру и отаџбину одушевила је неизвежбане људе за највеће ратничке подвиге. Он за себе није тражио

ни славе ни сјаја, него је свој живот посветио само Богу. Тако је он ушао у редове хероја Израела, чија се успомена никада неће угасити.

в) Јонатан

После смрти Јудине стање је било веома тешко. Јерусалим и сва утврђена места у земљи налазила су се у непријатељским рукама. Алкимос је био још увек првосвештеник, и хеленисти су ликовали. Кад је Алкимос ненадано умро, хеленисти не моглоше одмах наћи свога човека подесна за вођу и првосвештеника, док су се староверци окупили око Јудиног брата Јонатана, који је био узео вођство у своје руке. Он је био врло сабран и оштроуман, знао је врло вешто да искористи непрестане сирске борбе за престо, тако да су се противничке странке отимале о његово пријатељство. Побожни син Антиоха Епифана, претендент на сирски престо, посла Јонатану једно пурпурно одело и круну те га прогласи за првосвештеника. О празнику Колиба (Сукот) год. 152. служио је у Храму свету службу опет један од правих и верних првосвештеника. У време мира он је утврђивао Јерусалим и друге градове, и извео реформе у војсци. Али пошто је Сирцима изгледао сувише моћан, намамили су га лукавством у једну тврђаву посекали његову пратњу, а њега заробили. И ма да је старији брат Симон, који беше преузео вођство, платио за њега велику откупнину, Сирци га подмукло убише. Сахрањен је у породичној гробници у Модииму.

г) Симон

Јонатана је наследио брат му Сион. Он је успео да Јудеју посве ослободи сирске власти, да протера хеленисте из тврђаве Акре, и да своје народу осигура опстанак и самосталност, признату чак и од сирских краљева. Дан 23. Иара кад је Симон (год. 141) ушао у тврђаву уз клицање народа, постао је отада дан славе и радости. Од разорења првог Храма, Јевреји су сада први пут поново слободан народ. Више од четири пуна века Израел је трпео ропство, беду и гоњење. Сада су у дубокој захвалности према Богу, који је Макабејцима видно помагао, уживали извојевану слободу.

ДРУГИ ДЕО

ОД МАКАБЕЈСКОГ ОСЛОБОЂЕЊА ДО РАЗОРЕЊА ЈЕРУСАЛИМА
(140 г. — 70 г. пре Хр.)

С и м о н

17. Елула 140. године именовао је захвални народ Симона за наследног кнеза и првосвештеника. Ова народна одлука била је урезана у једну оловну плочу и узидана у највиднији стуб у Храму. Сирски краљ Антиох Сидет потврдио је Симону кнежевско достојанство, и дао му право ковања властитог новца. Дотада се још никада није у Израелу ковао новац. Пре изгнанства, место новца мерило се сребро и злато, а после изгнанства служили су се Јевреји иностраним новцем. Али сада се ковао новац од сребра и бакра (као 1/4 1/2 и 1 шекел). Тај је новац на једној страни

סכנעוה שמעון החשמונאי

имао натпис на старојеврејском језику „Свети Јерусалим“, или „Симон кнез Израела“, а на другој страни је била отиснуга година по новом рачунању времена после „године нашег ослобођења“, а уз то понека слика светих црквених утвари.

За Израел су наступиле срећне године народног живота. Мир је био у целој земљи, поља су вредно обрађивана и давала су богат принос. Свак је седео под својом смоквом, одмарао се и уживао у миру и раду. Градови су били утврђени, војска уређена, звекет оружја ишчезао. Кнез Симон, као прави потомак првосвештеника Арона, уводио је свуда мир и ред и чувао веру праотаца. Једнако је строго кажњавао зликовце и отпаднике од чисте вере. Али је био и пун милосрђа за невољне и бедне. Није заборавио ни Храм, и једнако га украшавао. Једном речи, правда и ред цветали су у земљи, и сви су говорили о општој срећи.

Али благостање, које је сваким даном расло, изазвало је завист сирскога краља. Иако је био ослободио јеврејског кнеза сваког данка, сада је одједном затражио да му се да 1.000 талената. Када су се Јевреји успротивили, краљ је послао на њих јаку војску, под вођством Кандабеа-Хирканца. Стари кнез послао је против овога оба своја сина, Јоханана и Јуду, који су водили борбу победоносно до краја. У борби против Кандабеа-Хирканца, Јоханан се својом храброшћу толико одликовао, да је после ове победе добио надимак „Хиркан“.

Али ни Симону није било суђено да свој живот заврши у миру. Муж његове кћери, Птоломеј, кога је Сидет био предобио стављајући му у изглед престо Јудеје, убио га је заједно са његова два сина при једној гозби, у малој тврђави Док, у близини Јерихона.

И тако су сва храбра брзћа Макабејци пошли у насилну смрт; у најжалоснију је пошао Симон, мучки убијен од једне убилачке руке од стране свога рода.

Симон је испунио све наде које је његов отац на умору на њега положио. И он је сахрањен у породичној гробници у Модииму, коју је сам био украсио једним ванредно лепим спомеником. Седам пирамида на гробовима његових родитеља и пет синова биле су опкољене високим стубовима на којима су биле уклесане разне оружје и лађе. Пуних пет векова после смрти Симонове сачувала се ова сјајна гробница још славнијег племена Макабејаца.

Јоханан Хиркан (135—106)

Јоханан је наследио свога оца Симона као кнез и првосвештеник. Да би осветио очеву смрт и ослободио мајку и браћу

које је Птоломеј био заробио, опсео је тврђаву Док, али с мало успеха, јер је Птоломеј запретио да ће сурвати мајку са зирина, ако се Јоханан не повуче и не дигне опсаду. Иако је храбра Макабејка заклела сина да и даље напада и ради њеног живота не заборава добро народа и освету мучки убијеног оца, Јоханан ипак, дирнут дубоким саучешћем према својој ожалошћеној мајци, диже опсаду. Но неверни и нечовечни Птоломеј и поред тога уби мајку и браћу па побеже у Амон.

У почетку Хирканове владавине није му срећа била особито наклоњена. Антиох Сидет напао је Јудеју с великом војском, опсео је Јерусалим и приморао Хиркана на предају оружја и на плаћање данка од 500 талената. Да би овај ратни намет отплатио, прича се да је Јоханан отворио Давидов гроб и извадио из њега скривено благо. Али, ускоро после тога, користио се Јоханан немирима који су настали после смрти Сидетове у сирској држави, да би повратио своју слободу. Он је заузео све вароши које су Сирци били опсели, потчинио је себи Самарићане, који су према њему увек били непријатељски расположени, уништио је Сихем (Шехем) и њихов храм на брегу Геризим (120 г. пре Хр.): а најзад и Самарију (109 пре Хр.). Идумејце, које је такође покорио, приморао је да пређу у Јеврејство. Тај корак имао је доцније кобне последице. Јер баш Идумејац је био онај који је и у хасмонејски род и у читав израелски народ увео злу коб и пропаст.

Велике Хирканове победе биле су признате и од Римљана, и Јоханан је с њима склопио и уговор. Јудеји је прибавио велику моћ и на Истоку углед. Држава је тада била скоро тако велика као за време Давида и Соломона. Благостање је расло, мир је изгледао обезбеђен. Народ је са љубављу и поштовањем гледао на свога кнеза. То је био „златни век“ владавине великих Макабејаца. Јоханан је умро године 106. Кратко пре његове смрти одузели су му без правог разлога првосвештеничку дужност, и ова увреда сасвим је изменила његово држање према верским странкама, којих је било три.

Верске странке

Верска гоњења, додир с Хеленизмом, слободан државни и верски развитак и напредак имали су великог утицаја на схватање и погледе Јевреја. У верском погледу постојала су три разна схватања, три верске странке, с три различита програма, — Фарисеји, Салвкеи и Есеји.

фарисеји, или Перушим (одвојени), одликовали су се побожношћу, нарочито строгим поштовањем закона о чистоћи. Они су се строго придржавали Торе и предања — „Усменог закока“, коме су придавали исту светост као и „Писаном закону“. Верска им је дужност била најсветија и најважнија. У свим прописима видели су Божју вољу, којом хоће да васпита Израел за племенито мишљење и побожно и добро делање. Зато се и нису толико ропски држали оног што је написано, него су тумачили и слободно објашњавали закон у духу предања. Они су били уверени да библијска реч „око за око“ не треба да буде схваћена буквално, и они су то тумачили тако, да треба дати не око за око, него еквивалентну одмазду у новчаној вредности. Они су били толико благи у суђењу, да су суд који је кроз седам година изрекао једну једину смртну казну, назвали „крвничким“.

Пошто су странци фарисеја припадали највише учитељи Закона и чланови Синедриона, добили су фарисеји пресудни утицај на јавно богослужење и највећу власт над срцима целог израелског народа. Њихов строги и дубоко морални начин живота, њихово смерно држање пуно блакости и најзад, њихова пожртвована преданост вери уливали су свакоме поштовање. Наравно, било је међу њима и лицемера, али управо ови су били од Фарисеја оштро жигосани. Прави Фарисеји су били искрени, дубоко религиозни, одушевљени и најплеменитији заступници и чувари Јеврејства. „Фарисејство“ везивати с „лицемерством“ с лажном побожношћу, то је унаказити историјску истину.

Насупрот Фарисејима били су Садукеји, или Цадуким, који су своје име добили вероватно од Цадока, једног ученика Антигона из Сохо-а. Они су се строго држали оног што је било написано, и одбацивали су свако предање и објашњење закона. Тиме су се знатно разликовали од фарисеја у посматрању Јеврејства. Реченицу „око за око“ схватили су сасвим буквално. Уопште су све законе с великом строгошћу спроводили у дело и лако су изрицали смртну пресуду. Супротно традицији, бројало се од првог дана недеље уместо од другог дана Песаха, 49 дана до празника Шавуот. Исто тако одбацивали су народни обичај по коме се на празник Сукот (празник Колиба) приносила свечана водена жртва и славно прослављао весели народни празник. Они нису могли придобити народ за себе и тиме осигурати себи опстанак. Садукејима су припадали племство по богатству и по државним звањима и отмени свештеници. Главни им је циљ био очување

јеврејске народности као такве. Религиозни моменат долазио је тек на друго место. Иако нису веровали у живот после смрти као ни у испаштање грехова на другом свету, ипак су се држали писаних закона, били морално чисти људи, који су добро чинили ради самог добра. Њима је, при крају своје владе, приступио и Јоханан Хиркан, који је до тада припадао Фарисејима.

Есеји, или Есени (јевр. Исијим), вероватно александриског порекла, сачували су неку врсту калуђерског реда и живели повучено у заједници. Они су одобравали целибат и нису се бринули за политичке прилике. Волели су рад, одрицали се свих земаљских радости, и вршили своје обреде у дубоком ћутању. Јели су увек заједнички, а храна им је била искључиво биљна. Цео свој живот посветили су заносном испуњавању верских заповести, нарочито оних о чистоћи, Сваког дана ујутро су се купали, те су их по томе и назвали „Товеле Шахрит“, или „Онани“ (т. ј. „Купачи“). Они су избегавали сваку заклетву, осим једном у животу, при ступању у ред. Сваки нови примљени члан братства добијао је једну лопату, кецељу и бело одело, као знак радљивости и чистоће. Есеји, којима је главни циљ живота био да у сваком чину искажу љубав према Богу, ближњима и врлини, бавили су се васпитањем омладине. Хранећи се биљем они су стекли велико искуство, знање у лечењу помоћу биљака, усавршавајући тако медицинске науке. Због своје моралне чистоће и љубави према истини и побожности, они су не само у Јудеји него и у другим покрајинама, а нарочито у Египту, били јако поштовани. Празноверни народ признавао им је моћ лечења болести чаролијама и моћ изгоњења злих духова из тела поганих.

Јуда Аристокбул (106—105)

После Хирканове смрти заузео је престо Јуда Аристокбул, и први је после разорења Храма примио краљевски наслов. Своју мајку, која је за живота Хирканова била проглашена краљицом, баци у тамницу са тројицом браће своје. Кад му је мајка доцније умрла, у народу се говорило да је глађу уморена. Свога најмлађег брата Антигона изгубио је подмуклом сплетком своје суревњиве жене. Прослављен у народу, после једне сјајне победе, буде позван од краља на одликовање. Пред краља нико није смео изићи наоружан, и стража је имала наредбу да убије свакога ко приђе под оружјем. Међутим, лукава краљица, Салома Александра, оба-

вести Антигона да га болесни краљ жели видети у пуном сјају ратне опреме, да га одликује као победника. Кад се Антигон појавио наоружан, стража га убије. Краљ је од страха добио навалу крви. Слуга који је износио посуду с крвљу спотакао се управо на мртво тело Антигоново, и крв краљева просула се и помешала са крвљу убијеног брата. Народ је у томе видео рђав знак. И доиста, кратко време после тога умро је и Аристокл.

Александар Јанај (105—79)

Удовица краљева, Салома Александра, удала се за најстаријег брата њеног мужа, Александра Јанаја, кога је ослободила тамнице и предала му власт. За цело време своје владавине, он се морао борити против многих спољних и унутарњих непријатеља. Он је био подузетан и ратоборан, али није имао доста промишљености и опрезности. Он се заплео у свађе између египатске краљице Клеопатре и њеног сина, и изгубио је у борби са овим више битака. На његову срећу, Клеопатра није могла дуже посматрати победоносно продирање свога мрског сина те је пошла Александру Јанају у помоћ с великом војском, коју је препустила јеврејским војсковођама. Тако је Александар Јанај, после дуже борбе, заузео више приморских градова и тврђава. И тек што се победоносно вратио у своју престоницу, разбукти се унутрашња страначка борба. Он је наиме прво био наклоњен Фарисејима. После деветогодишње владе отворено се окрену против њих.

Он је оскрнавио водену жртву на празник Сукот и просуо свети суд с освећеном водицом на земљу место на жртвеник. Народ се ради тога узбунио, изружио краља у Храму бацајући се на њ са „етрогим“, које су том приликом уз „лулав“ држали у руци. Тако је дошло до гужве и насиља, у коме су хиљаде изгубиле живот. Мржња народа према њему довела је до грађанског рата, који је потрајао шест година. Када су се Фарисеји, једном приликом, склонили у једну тврђаву, заузео он исту, и по савету својих садукеејских пријатеља, одведе 800 Фарисеја као заробљенике у Јерусалим. Тамо их је, пред својим очима, дао на крст разапети, и док су се они борили са смрћу, он је убијао њихове жене и децу.

Због толике свирепости, Александар Јанај умро је од народа дубоко презрен и омрзнут, за време једне опсаде, у 50-тој години свога живота (79). Умирући препоручио је својој жени да се из-

мири с фарисејима. „Небој се фарисеја“ — говорио јој је — „нити Садукеја, али чувај се шарених лицемера једне и друге партије, који чине дела као Зимри, а траже награду као Пинхас“.

Салома Александра (79—70) и њени синови

Салома Александра се попела на престо као краљица, а своје најстаријем сину Хиркану, слабом и без воље, уступила је првосвештеничку дужност. Са Саломом Александром Фарисеји су поново дошли до превласти у држави. Симон бен Шетах, краљичин брат, и његов пријатељ Јуда бен Табај, кога је овај позвао натраг из Александрије, постали су претседници Синедриона. Под њиховом заштитом изда Синедрион неколико практичних одредаба (закона). Школство би реформисано и унапређено и заведена општа школска обавеза. Да би се осигурала будућност удовица и сирочади, који су услед ратова остали без хранитеља у огромном броју, одлучено је законом да се код сваке женидбе склопи женидбени уговор, „кетуба“. У кетуби је увек била одређена извесна сума за издржавање жене у случају смрти мужа или развода брака. И у правосуђу су проведене знатне реформе, које су у мноме подигле углед судства. Против лакомих судија и лажних сведока одређене су строге казне. Изрека Шимона бен Шетаха је гласила: „Испитуј сведоке свестрано, а своја питања опрезно постављај, да не би из њих учили да лажу“. Јуда бен Табај је говорио: „Као судија буди непристрасан. Док су странке које се суде пред тобом, сматрај их кривима, а пошто су се покориле судској одлуци, држи их недужнима“. Да би оживела веза Јеврејства ван земље с народном светињом, библијска наредба о плаћању „шекела“ протегнута је и на иностране Јевреје. Сваки одрасли и пунолетни Јеврејин (20 год.) морао је да плати на име храмовског пореза пола шекела. Прилози су слани у Јерусалим, и од тога би се уређивао Храм, приносиле жртве, и подизале тврђаве. Сувишак је полагао у храмовску ризницу, која је често будила прохтеве освајача. Сјајне верске свечаности подизале су побожно одушевљење. Уведени су и неки нови празници. Празник Светог Древећа, 15. Ава, уживао је велику популарност. Око велике гомиле дрва, дарованих од верних за приношење жртве, девојке све у белим одећама и окићене цвећем изводиле су плесове и певале песме, које су опомињале на скромност. Те би се беле одеће посуђивале, да би и сиромашније девојке могле при-

суствовати тим свечаностима. Радост је била у свим срцима, пуним чисте чедности и побожности.

Тако је Салома Александра једина јеврејска краљица која је срећно владала девет година. Но и њену срећну владавину помутиле су пред сам крај унутарње борбе (70 г.). Садукеји гоњени од Фарисеја, обратили су се млађем сину краљичином, Аристубулу, који је и онако жудио за влашћу, и он их је свестрано помагао. Кад му је умрла мајка краљица, располагао је он већ великом војском. Између оба брата, Хиркана и Аристубула, избио је крвави грађански рат. Хиркан је био код Јериха побеђен. По склопљеном миру, Аристубул је добио краљевску власт, а Хиркан првосвештенички чин. Но мир није потрајао дуго. Идумејац Антипатер, из племена коме је Александар Јанај наметнуо Јеврејство, а тадањи командант коњице, умео је да подговори слабог и поводљивог Хиркана, да прекине уговорени мир и поново затражи круну. Он одбегне с њим из Јерусалима к арапском краљу, обећавајући му дванаест вароши у Јудеји, ако их војском помогне. Антипатер и Хиркан крену с великом војском против Аристубула, победе га и опседну Јерусалим. Тада су завађена браћа први пут позвала Римљане у помоћ.

То је била судбоносна погрешка. Римљани су увек најбоље знали да искористе неслоге и свађе у једном народу за своје освајачке циљеве. Аристубул се обратио славном Помпеју и поклонил му један драгоцени златни чокот винове лозе, да би тиме прелобил његову наклоност. Помпеј најзад ступи у акцију, и после тромесечне опсаде паде Јерусалим, управо на дан Јом Кипура (63 г. пре Хр.) Преко 12.000 људи погинуло је тога дана. Помпеј је продро у Светињу над светињама, и не мало се изненадио кад је све нашао празно, без иједне слике. Он је оставио велико благо Храма нетакнуто, поштедио је свештенике, који су на његово изненађење сред овог пустошења и даље мирно вршили дужност у Храму. Помпеј је одузео Хиркану краљевску титулу, али му је оставио првосвештеничку част. Доцније га је подарио насловом „Етнарх“ (народни кнез), али га је оставио под проковитељством Антипатера. Тако је Јудеја изгубила својом крвљу извојевану слободу, а јеврејски народ своју самосталност. Јудеја је стиснута у своје раније границе, а Јерусалим, чији су зидови од Помпеја били порушени, морао је Римљанима плаћати данак. Аристубул, са својим синовима Александром и Антигоном и својим кћерима, би одведен у Рим.

Али још на путу у Рим, успе Аристокбулов старији син Александар да побегне. Вративши се у Јудеју сакупи доста велику војску, али буде од Марка Антонија у две битке побеђен, најпре у близини Јерусалима, и по други пут код планине Тора. Ни Аристокбулу, који је такође побегао из Рима није ишло боље, док га нису вратили у Рим и наскоро после тога отровали. Александра је Помпеј у Антиохији посекао.

У међувремену Антипатер је код Римљана дошао до великог угледа, те су га поставили за намесника целе Јудеје. Од своја четири сина, Фазаела, Ирода, Јосифа и Ферора, најстаријег фазаела поставио је за градског начелника Јерусалима, а Ирода за начелника Галилеје. Најзад Антипатер би отрован од једног Хиркановог повереника.

Ирод, краљ Јудеје (37—4 г. пре Хр.)

Ирод, назван Велики, син Идумејаца Антипатера показао је већ као младић храброст и смелост. Он је самовољно дао поубијати верне присталице Аристокбулове и зато је позван пред Синедрион. У пурпурној тоги, као владалац а не као оптуженик, појавио се Ирод изазивачки и толико презирно, да судије нису смеле подићи на њ оптужбу. Место заслужене казне, добио је од Цезара управу над целом Целесиријом. Његовим големим плановима стајао је још један на путу, Антигон, син отрованог Аристокбула и братић Хирканов. Помоћу Помпеја продро је Антигон у Јудеју и освојио Јерусалим, заробио Хиркана и дао му унаказити уши, а себе прогласио за краља и првосвештеника (40 г. пре Хр.). Тада је пошао у Рим, и успео преко Антонија и Октавијана да га римски сенат прогласи за краља (40 г. пре Хр.). Накоро потом дође између Ирода и Антигона до крваве борбе, која се свршила после три године поразом Антигона и падом Јерусалима, на сам дан Измирења (37 г. пре Хр.). Само тешком мучком успео је Ирод да спречи разорење Храма и пљачкање вароши. Антигона је дао Антоније по наговору Ирода разапети на крст. То је био жалостан свршетак хасмонејске владалачке куће.

Престо на који се Ирод беше преко лешева попео, хтео је подупрети женидбом са Хасмонејком Мариамном, унуком Хиркановом. То је био човек који се није пред ничим устезао, па ни пред најгрознијим убиствима, само да дође до циља. Одмах после свога ступања на престо дао је мучки поубијати присталице Ан-

тигонове, људе из најплеменитијих родова, све чланове Синедриона, изузев Шемаје и Автаљона, а њихова имања је приграбио себи. Он је био врло подозрив тиранин, кога су стално мучили сумња и страх од издаје, и због тога је дао побити све чланове хасмонејског племена, па чак и своју децу, браћу и сестре. За првосвештеника прогласио је једног незнатног човека, и тиме увредио свога шурака Аристокбула, брата Мариамне, кога је народ особито волео. А када се Александра, Аристокбулова мајка, на то пожалила, и краљица Клеопатра и Марко Антоније за њега се залагали, предао му је Ирод првосвештенички положај, али га је наскоро после тога дао удавити у купатилу своје виле у Јериху, где га беше у госте намамио. Слуге су га као од шале толико држали под водом, док није испустио душу. Због тога је био од Александре оптужен за уморство, и морао се појавити пред Антонијем да се брани. Али он је знао Римљане даровима придобити, те је био ослобођен. Старца Хиркана, који је живео још ван земље, намамио је богатим обећањима у Јерусалим, а затим га је због велеиздаје дао погубити. Његова жена Мариамна последња Хасмонејка, била је страшно омражена од Иродове сестре Саломе. По клеветатама ове страшне жене Мариамна би најзад оптужена ради неверства, стављена пред пристрасне судије и осуђена на смрт. А њену мајку Александру дао је Ирод убити (29). Сви ови страховити душевни потреси поткопали су његово здравље, већ начето разузданим животом, и он је почео најзад лудовати. Да би разбио своју муку, и да би цару Августу поласкао, подизао је нове вароши, као Себасте (Самарију) и Кесареју (Гезареју), и градио водоводе и цистерне. Народ, који је посртао под тешким порезима, омрзнуо га је још више кад је увео римске обичаје, витешке игре, позоришта и циркусе. Да би умирио народ, опростио му је после једне глади део пореза и дугова. У 18-тој години свога владања започео је с президавањем јерусалимског Храма. Обновљени Храм важио је као један од најстаријих на Истоку. Али то верско одушевљење његово било је само споља и привидно, једно разметање богатством и силом. Од праве, унутрашње побожности у његовом срцу није било ни трага. И на самом крају свога злочиначког живота, дао је погубити оба своја сина из првог брака с Мариамном. Кад је после дознао да му и син Антипатер (из другог брака) ради о глави, даде и њега убити. Неколико дана после тога умре у 70-тој години живота, после 33 године најкрвавије владавине (4 г. пре Хр.). Пред саму смрт позвао је науглед-

није људе у Јерихо и наредио је својој сестри да их на прву вест о његовој смрти све даде поубијати, да би се тако на дан његове смрти сва земља завила у црно. Овај управо зверски и лудачки чин, међутим није био извршен, и народ је дан његове смрти прославио као дан весеља и спасења.

По Иродовом тестаменту, земља се поделила међу његова три сина. Палестина се тада састојала из четири дела: 1) Переа, с оне стране Јордана, на истоку; 2) Галилеја, на северу; 3) Самарија, на северозападу; и 4) Јудеја на југу. Јудеју је, с краљевском титулом, добио Архелај. Одмах по његовом ступању на престо, обратио му се огорчени народ са многим и оправданим захтевима, али их он није хтео уважити. Народ тада, на сам празник Песах, диже устанак, у коме је само једног дана нашло смрт 3.000 људи. Устанак се страховито разбуктао скоро по целој земљи, и једва је био крваво угушен од римског војводе Квинтилија Вара. На молбу Архелаја, Вар је оставио у Јерусалему једну легију као посаду за одржање реда и мира. Кратко време после тога Вар је поново морао да упадне с војском да угуши нову буну, и тада је нештедице олпачкао град. Архелај, кога је Август признао само за народног кнеза (епарха), а не за краља, владао је крваво и деспотски. Али после неколико година Август га свргне с престола, и отера га у изгнанство у Виену, на Рони.

Илел и Шамај

У тим тужним и крвавим данима живео је један од највећих људи јеврејскога народа, Илел. Што је Езра био за своје време, то је Илел био за своје. Он је први истакао и ставио на прво место у Закону заповест љубави према ближњему. Својим узорним животом и племенитим самоодрицањем, он је стекао најдубље поштовање у целом народу. Илел је био родом из Вавилоније, а пореклом из краљевске лозе Давидове. У раној младости дошао је у Јерусалим борећи се с бедом и сиротињом. Своју сиротињску надничарску зараду трошио је највише за улазнице на предавања великих учитеља Закона. Тако се једном, без пара у џепу, попео био на кров учионице и одатле, уз опасност живота слушао предавања. Ту су га идућег јутра нашли скоро премрзлог и једва га повратили у живот. Илел је тако стекао дубоко и широко знање, надмашивши у томе и најученије учитеље Закона. Једном када ни сами претседници Синедриона нису знали да ли се на дан уочи самог празника Песаха (Кол Хамира), који је те године падао

управо у суботу, сме принети пасхална жртва. Илел је на основу предања и разних научних тумачења, доказао да се жртва сме и мора принети. Због оваквог надмоћног знања Закона добио је част претседника Синедриона, част која је у његовој породици преко четири века остала наследна. Као патриарх радио је поглавито на развијању и учвршћивању усменог предања. Он је поставио 7 научних правила за тумачење Библије (као на пр. закључак од лакшег на теже, и обратно). Пошто се у суботној години (то је свака седма) сваки дуг брисао, и у оним тешким временима ниједан од трговаца није хтео пазарити на вересију, Илел уведе да поверилац може и пре наступа суботне године своје захтеве предати суду, и суд је дужан, без обзира на раније прописе, да дуг утера. Овај се поступак назвао по грчком правном обичају „просбул“ (код савета, код суда). Скоро све Илелове одредбе носиле су на себи печат блакости, и тежиле су ка ублажавању у извршавању закона. Због својих дивних врлина био је необично обљубљен. Он је био оличење стрпљења, кроткости и скромности. Тако се прича, да се неки човек опкладио да ће Илела наљутити. Уочи саме суботе, управо кад се Илел налазио у купатилу, узео је да га зове из купатила и да га узнемирује лармањем и лупњавом на вратима, постављајући му сасвим бесмислена питања. Илел је сваки пут мирно излазио и на свако питање најљубазније одговарао. Кад је овај најзад видео да није успео, повика љутито: „Не било у Израелу много таквих као ти!“ — „Зашто синко мој?“ — упита Илел. „Па ја сам због тебе изгубио велику опкладу!“ — „Боље, синко, да ти изгубиш опкладу, него ја свој мир и стрпљење!“ — одврати Илел.

Њему и Шамају, другом претседнику Синедриона, обраћали су се прозелити с молбом да буду примљени у јеврејство. Једном дође један прозелит Шамају и рече: „Радо бих да пређем на јеврејство, али под условом да будем првосвештеник“. Шамај се расрди и отера га. Овај се тада обрати Илелу с истом молбом, Илел лепо узме да га спрема у светој науци, и за кратко време успе да се прозелит сам одрекне своје луде жеље, али да остане добар Јеврејин. Неки други прозелит поставио је такав захтев да му се суштина Јеврејства објасни за време док он буде могао стајати на једној ноzi. Шамај га је наравно отерао, али је Илелово стрпљење и ту победило. Он му је цео закон збио у ову једну реченицу: „Што је теби одвратно, не чини другима. То је основ и суштина Јеврејства; све остало су тумачења. Иди па учи!“

Једном је један многобожац хтео постати Јеврејин, али је пристао да ће учење пратити само у духу писменог, а никако усменог закона. Илел се прими и тог посла. И најпре га је учио јеврејској азбуци правим редом, а онда окрене да га учи то исто али обрнутим редом. Многобожац запита: „Зар ме раније ниси друкчије учио?“ А Илел му одговори: „Видиш да познавање азбуке у многим зависи од усменог учења; тако се и цела писмена наука не може савладати без усменог објашњења“. Многобожац се осетио побеђеним и примио је јеврејство.

Цео Илелов карактер огледа се на овим његовим изрекама: „Буди следбеник Аронових ученика, љуби мир, тежи за њим, воли људе и проповедај им Тору... Онај који тежи да се његово име на далеко чује, изгубиће га сасвим, а онај који своје знање не увећава умањиће га. Ко неће да учи, заслужује смрт... Ко се круном знања служи само из таштине, нестаће га... Кад ја нисам за себе, ко је за мене? А кад сам само за себе, шта сам ја тада? Ако не сада, када?“ Илелово стрпљење било је грађа за причу и прешло је у пословицу. Његово добротинство је било толико, да је једном богаташу који се осиромашео дао једног човека који ће увек пред њим ићи као слуга, само да онај не би осетио да је изгубио од свога ранијег угледа.

Илелова је породица била толико предана Богу, да је после повратка с једног дужег путовања Илел могао мирно рећи, чувши из далека неко јадиковање: „То не долази из моје куће“. Своју душу сматрао је за госта, кога треба сваког дана пажљиво послужити, јер другог дана неће га можда више бити. Негу и чишћење сматрао је за заповест, пошто је човек Божја слика и прилика. Даље је учио: „Немој да се раставиш од своје заједнице и не веруј у себе до дана смрти своје... Не осуди никога пре него си био у истом положају... Немој говорити: „Учићу кад будем имао одмора, јер можда одмор нећеш наћи... Незналица не може бити побожан, а ко се устручава да пита, није у стању ни да учи... Обичан човек не може бити учитељ... Где нема људи од вредности, настој да ти будеш човек... Колико више Торе, толико више истинског живота; колико више добротинства, толико више спокојства“.

Насупрот неупоредивој Илеловој благости, код Шамаја је превлађивала озбиљност, готово преоштра и нељубазна строгост. Овај се истакао више као чувар Закона, и често је иступао као

противник Илелов. Изрека Шамајева гласила је: „Изучавање Торе учини свагдањим послом; говори мало, а уради много; дочеку сваког ближњег с пријатељским изразом лица свога“.

У духу ових великих учитеља деловале су и школе тога времена, које су у Талмуду означене именима „Кућа Илел“ и „Кућа Шамај“, Али поред разних размимоилажења ових школа, није било личне мржње међу њима; оне су ишле различитим путевима ка истом циљу, а тај је био изнаходити речи живог Бога и испуњавати их.

б) Јевреји изван Палестине

б) Прозелити

Јевреји у Египту имали су своју посебну Светињу, названу Онијин Храм, али се нису одрекли главног Храма у Јерусалиму. Тај је храм носио име оснивача Онија IV, унука Симона Праведнога. Оније је био побегао у Египат, где га је краљ Птолемеј Филопатор гостољубљиво примио, и поставио га за војсковођу египатске војске. Тада је, краљевом дозволом, подигао у Хелиополису поменути храм (око 153 пре Хр.).

Египатски Јевреји су већ тада показали изванредну предузимљивост и смисао за трговину, бродарство и занате. Поред тога, у сталном живом додиру с Грцима и целим културним светом, а од природе отворена духа, они су стекли и одлично научно образовање, остајући при томе дубоко верни својој прадедовској вери. Тиме као и својом друштвеном издвојеношћу, они су изазвали завист и мржњу својих хеленских суграђана, нарочито књижевника. Најопаснији непријатељ Израела био је драматичар Апион, који је нападао Јевреје и Јеврејство на нечувен начин. Он је тврдио да се Јевреји клањају магарчевој глави, и да сваке године закољу по једног Грка, кога најпре добро ухране; затим, да се сви Јевреји морају заклетвом обавезати да ће све иноверце, а нарочито Грке, из дна душе мрзети, — и стотину таквих бесмислених лажи. Извргавали су Јевреје руглу у презиру, износећи тврдњу египатског историчара Манета, да су Јевреји због куге протерани од фараона из Египта.

Дугогодишња мржња Александринаца према Јеврејима избила је за време Калигуле у најжешћем облику. Руља, жељна пљачкања растерала је Јевреје из четири александријска кварта, злостављала их, пљачкала њихове куће, јуришала на синагоге и у њих, сместила цареве статуе, тражећи од преосталих Јевреја да их

обожавају и да им се клањају. Овом бедом притиснути, Јевреји су у лето 40 године послали једно посланство цару у Рим, с молбом да им дозволи да уклоне из храма царске статуе. Самовољни и до неба „божански“ и умишљени Калигула није услишао њихову смерну молбу. То је учинио тек његов наследник Клаудије.

На челу тога посланства цару био је Филон, најзначајнији заступник јеврејско-александријске филозофије. Рођен у Александрији 25 г. пре Хр. из богате и угледне породице, добио је брижљиво васпитање. С великим трудом посветио се учењу филозофије. Добро упознат с Платоновим списима, усвојио је његов песнички начин изражавања, тако да се обично тада говорило: „Филон пише као Платон“. Са својом великом љубављу за филозофију везао је једну непоколебљиву приврженост Јеврејству, које је хтео довести у склад с грчком метафизиком. Мојсијев закон је за њега суштина сваке мудрости и истине, али мудрости грчке науке важе код њега као делови истине. По његовом мишљењу пророци су проповедали истину као и грчки филозофи, нарочито као Платон. Божје откровење мора да се слаже с грчком мудрошћу.

Да би ово доказао, Филон је све алегорисао, т. ј. тумачио је милости, приче и заповести само као слике и одређене мисли. Четири реке из еденске баште означавају за њега четири главне врлине: мудрост, храброст, умереност и праведност.

Позивање Аврама: „Одлази из свога завичаја, свога рођеног места и очевог дома, у земљу коју ћу ти ја показати“, — објаснио је Филон на следећи начин: Човек треба да изађе из свога тела и чулног уживања, чак и из куће чистог разума, да би душа, ослобођена од свега што је земаљско, упознала Бога у светом одушевљењу. При томе Филон стално наглашава повезаност верске заповести и дужности, као што је и сам по њима живео, пошто је побожну вежбу сматрао телом духа, који се у њему налазио. Верска заповест се не сме занемарити, јер пропадањем тела и душа страда.

Необично је његово учење о такозваном „Логосу“ (реч, мисао, ум). Логос, Божја реч, произашла је од Бога, створила је свет¹⁾, посредник је између Бога и света, „јединац Божји“ (моногенес — јединородни син Божји). Ово је учење било од великог утуцаја на

¹⁾ Бог сам, по Филону, стоји као неизмерно биће сувише високо да би могао доћи у непосредан дотицај са стварним створењем, с матерјом,

развитак Хришћанства. филонови списи били су од Јевреја занемарени, јер су били писани на грчком језику, а заступали сумнога мишљења која нису одговарала општим верским погледима.

филонови списи настали су вероватно из предавања, која је он држао по верским састанцима (синагогама). Његова су предавања, остављала трајан утисак на слушаоце. Из њих је свагда провејавао неки племенити и човекољубиви дух. Верни су слушали о борби против свега што је зло и неправедно, и очински су опомињани да се држе заповести моралности и човекољубља. Тако су синагоге постајале школе праведности, побожности и врлине. У њима су се и сами многобожци упознали с јеврејском вером, учили да је поштују и разумеју дотада неприступачне обичаје. Трпљење за веру, рад и патње за њу, изазивали су дивљење и љубав. Верски закон, који је презирао спољашњи сјај, извојевао је такву снагу, да није било више ни једне грчке вароши где се није светковао Шабат и вршиле друге верске заповести. Факат је да је јеврејска наука била јако распрострањена и имала много присталица. Јеврејин је био поносит, што му је пало у део да упозна свет с правим Богом и његовим моралним законима. Само од оних који су својевољно одлучили да сасвим пређу на јеврејство, захтевало се испуњавање свих верских обавеза. Ови су нови дошљаци названи „прозелити побожности“.

И у светској вароши, Риму, живело је већ онда око 10.000 Јевреја, који су били признати као пуноправни грађани, тако да се за време Цицерона, који се јавно против њих изјаснио, њихов утицај доста осећао.

Јевреји су били многобројни нарочито у земљи Парта, и то у варошима Неардеа (Неардаа) и Нисибис. У Неардеи, на Еуфрату два јеврејска младића, Азинај и Анилај, ткачи, основали су разбојничку државу и дошли до такве моћи, да је краљ Артабан морао с њима да склопи савез. После 16-годишњег опстанка пропала је држава због унутрашњих раздора. Вароши Неардеа и Нисибис постале су доцније расадници јеврејског учења. Из земље Парта Јевреји су населили и земљу Адиабена, област на Тигрису. Ту је владао око 20 година после Хр. краљ Изатес, који је, по примеру своје мајке, побожне Хелене, и браће своје, прешао на јеврејство. После 24-годишње владавине наследио га је његов брат Монобаз. Адиабенска краљевска породица, нарочито краљица Хелена, која је више година живела у Јерусалиму, даровала је Храм драгоценим поклонима и у време глади поделила међу

народ много новаца и хране, Хелена је подигла себи близу Јерусалима величинствени маузолеј, где су били сахрањени она и Изатес. Монобаз је био побожан Јеврејин и одликовао се доброчинством. Кад је све своје благо поделио међу сиромашне поданике, па чак и благо својих предака, пребацише му то његови рођаци. Он им је на то одговорио: „Моји преци нагомилали су благо на земљи, ја на небу; они су слагали блага која не доносе плода, а што ја скупих, то ће уродити плодом за мене и моје потомке. Они су спасавали благо, а ја душе од пропасти“.

Намесници. Верско стање у Јудеји

Откада је Јудеја постала римска провинција, издисала је под стегом својих управљача, који су стално вређали национална и верска осећања Јевреја. Пред несношљивим Иродовим зверством већином се прибегавало римској заштити; али доскора су се Јевреји и на тој страни горко разочарали. Римски управљачи земље били су већином врсни војсковође, али јеврејски начин живота и закон нити су познавали нити поштовали. Многе неумесне и безбожне реформе у управи изазвали су велико огорчење. Нов харач, који је цар Јеврејима наметнуо, постао је несношљив. Прилог за Храм и за сиромаше радо су сносили, али су осећали као срамоту то што их је римска управа сматрала предметом за искоришћавање. Они су с великим негодовањем гледали на скупљену власт Синедриона, и на неограничено право управљача над животом и смрћу појединаца. А кад су намесници присвојили себи надзор и над црквеним пословима, постављали првосвештенике по милој вољи и њихове свете одежде држали код себе, Јевреји су се осетили рањени у својим најсветијим осећајима.

Овај непрекидни ланац увреда, борбе и патње ожалостило је многе Јевреје до правога очајања и велике чежње за ослобођењем, што је уродило веровањем у Машиаха (Спаситеља), који ће их избавити од свих патња и беде ропства. По примеру старих народних хероја и ослободитеља, веровали су да ће он очистити земљу од мрских освајача и вратити јеврејској држави стару славу, мир и богобојажљиву срећу.

И код многобожаца осећала се нека промена у верским осећајима. Грчка и римска вера биле су у почетку свога пропадања, вера у богове била је уздрмана. Тежило се чедном и моралном животу, али се то није постигло. Светска мудрост својом оштром

критиком уздрмала је и ослабила веру у богове и поставила нове појмове о моралности. Они су били сувише апстрактни и нестални, често се мењали, и тако стварали пре неверу и сумњу, него уверење у скоро спасење и смирење. Али опет целим светом провејавала је дубока чежња за душевним миром.

Тада се појавио Исус из Назарета. Он је казао о себи да „он није дошао да мења или укида законе, него да их употпуни. Пре ће неба и земље нестати, него ли ће се и најмање слово Закона (Торе) изменити“. Као Илел пре њега, тако је и он учио да је главна заповест љубав према ближњима, к оју је наша света Тора проповедала овим речима: „Воли свога ближњег као себе самог“. У духу и начину пророчке и рабинске мудрости, проповедао је многа добра и мудра учења. Његова личност и његово делање били су од великог утицаја на његове савременике, а нарочито на сиромашне и на угњетане. Они су му пришли као спасиоцу и славили су у њему Месију, Краља Јевреја. Римљани су обратили пажњу овоме покрету, јер су држали да се Исус диже против тадањег државног поретка и римског цара. Зато је био од Понтија Пилата, који је сам одлучивао о животу и смрти сваког грађанина, а који је познат са свога насиља према Јеврејима, осуђен на смрт. Римљани су га и распели на крст, јер је распињање као многобожачки обичај, одувек било код Јевреја омиљено¹⁾. После смрти Исусове, његово је учење било раширено од његових ученика, апостола еванђеља, т. ј. весника благе вести спасења. Његове присталице нису веровале у његову смрт и указивали су му божанско поштовање, али су се још увек држали већине верских прописа Торе. Истом апостол Павле, који се као Јеврејин звао Саул, прекинуо је везу с Јеврејством и са тадањим верским церемонијалом. Он је учио да вера у Исуса спасава од греха, а не Закон. Павле је за ово учење придобио безброј присталица, нарочито међу многобожцима. Јевреји, верни својем завету с Богом, оградиле су се од тога учења, јер су у чувању праве вере у једног Бога видели задатак Израела, и јер

¹⁾ Па и Тацит у својим анализима (15 књ. стр. 44) примећује: „Christus Tiberio imperiante per Pontium Pilatum supplicio affectus erat“ Христос је за владе Тиберија био од Понтија Пилата кажњен смрћу. Да су и Јевреји за његову смрт тада били окривљени, то би Тацит, који је био познат са свога непријатељства према Јеврејима, сигурно био истакао. Па све да су првосвештеници јеврејски и узели учешћа у пресуди Христовој не сме се заборавити да је тадањи првосвештеник, наметнут од Римљана, био само оружје у њиховим рукама.

су били уверени да се једино пуном вером у Тору може стећи милост Божја и спасење, и одржати Јеврејство.

Агрипа I (37—44)

Одмах после смрти цара Тиберија (37), добила је Јудеја опет једног краља, у личности Агрипе, унука Ирода и Хасмонејке Мариамне. Агрипа је за време свога живота у Риму све своје имање проћердао и запао у такву беду, да је хтео одузети себи живот. Његова сестра Иродија побринула се за њ, и прибавила му у својој престоници Тиберији скромно звање вашарског надзорника, али се он на томе није дуго задржао. Неко је време водио пустилован живот, док поново није освојио наклоност доцнијег цара Каја Калигуле. Једна неопрезна изјава о Тиберију, коме је пожелео да се скоро уклони пред Калигулом, одвела га је у тамницу. По чим је Калигула ступио на престо, не само да је своме пријатељу вратио слободу, него га је поставио за намесника у Јудеји и дао му краљевски наслов, а место гвозденог ланца, који га је у тамници стекао, носио је о врату златни ланац исте тежине.

Калигула је испрва Јеврејима био наклоњен, али се одједном претворио у разјареног тиранина. Он је затражио да се у Храму намести његова статуа и да га Јевреји као Бога обожавају. Јевреји су на то листом устали, спремни да пре умру него да дозволе да се њихова светиња тако скрнави. И само на упорно мољкање Агрипе, који се онда налазио у Риму, Калигула је одустао од своје луде намере. Неколико месеци доцније умро је Калигула. Његов наследник Клаудије учврстио је Агрипу као краља, из захвалности за услуге које му је овај указао приликом бирања цара. Тако је Јеврејска држава била опет уједињена и ослобођена, и Јудеја је уживала последњи пут неколико година непомућене среће.

У Агрипином карактеру, међутим, настала је потпуна промена. Његова ранија необузданост преобразила се у строго свладавање самога себе и дубоку побожност. За време своје вишегодишње владавине умео је он да придобије љубав народа својом приврженошћу Јеврејству, својом благошћу и чврстим карактером. Он је приносио жртве радости и даровао Храм оним златним ланцем који је од Калигуле био на поклон добио. Верске је обреде вршио савесно и скромно, као најнезнатнији верник. При приношењу жртава, сам је носио своју корпу воћа сред осталог народа. Имао је много обзира према другима. Свадбе и сахране су по

рабинском наређењу морале обилазити краља, али кад би Агрипа видео да му се приближује неки спровод или сватови, обилазио их је сам, да им не би сметао. Становницима Јерусалима опростио је порезе на куће. Он је опет пренео првосвештеничку част на достојне и побожне људе, а Синедриону је вратио стара права. Са својим непријатељима поступао је разумно и благо, и трудио се да од њих учини себи пријатеље. Смртна казна му је била одвратна. Овакво његово држање сведочи јасно о племенитости овога последњег краља Јудеје. Кад је после 7-годишње владавине ненадано умро, народ је дуго и дубоко за њим жалио.

Клаудоје није именовано за краља Јудеје његовог 17-то год. сина Агрипу II, него је Јудеја као провинција римска опет добила намеснике, који су се такмичили у грабљивости и злостављању народа. Они су својом управом поново распирили мржњу према Риму и изазвали потпуну анархију. Под намесником Куманусом дошло је до народне побуне, јер је један римски војник, на празник Песах, подругљиво вређао светињу. Кад је Куманус наступио с војском, настала је тако огорчена борба, да је 20.000 Јевреја том приликом нашло смрт. Његов наследник Феликс искористио је свој положај само за то да се обогати. Зато је ступио у везу са Сикарима, друмским разбојницима, који су крстарили земљом и за новац били спремни на свако недело. Многи невини људи, и сам првосвештеник, били су од њих мучки убијени. Али најстрашнији намесник био је Гесије Флор (64—66), под којим је дошло до великог устанка Јевреја против Рима.

Устанак. — Јосеф Флавије

У Цезареји, где су се намесници били склонили, Јевреји су тражили равноправност с многобожачким народом. Многобожци су се томе противили свим средствима. Дуго је трајала свађа, док се цар Нерон није најзад изјаснио против равноправности Јевреја. Многобожачко је становништво на то клицало, реметећи јеврејско богослужење и ругајући се побожнима. Један је Грк пред улазом у синагогу жртвовао птицу на изврнутом тањиру, у жељи да Јевреје што теже увреди, јер су такву жртву приносили само губавци. Он је тиме хтео потсетити на ону Манетову бајку, по којој су Јевреји због куге протерани из Египта. Јевреји су се на то узбунили, и дошло је до туче. Римски војсковођа није могао повратити мир. Тада је 12 најугледнијих грађана узело пергамене Торе

(Сефарим), и пошли су намеснику Флору да моле за заштиту. Намесник је те посланике народа бацио и тамницу што су својевољно однели пергамене Торе. Ти су догађаји необично огорчили становништво Јерусалима, но они су још увек свој гнев савлађивали. Тада Флор намерно запали буктињу рата. Он затражи 17 талената из храмовског блага, а поданици на то пођоше по народу просећи у касици новац, говорећи: „Уделите за сиромашног и несрећног Флора“. Намесник је добио затражену своту, али он побесни као рањен лав због увреде и затражи главе ругача. Сви покушаји да га умире осташе без успеха. Он упаде с војском у Јерусалим, пљачкајући и убијајући бесомучно. Велики број мирних грађана би ударен на крст. Али су се Јевреји још увек уздржавали од отпора. Они су шта више, на захтев Флора, поздравили римске плаћенике, који су били доведени из Цезареје у Јерусалим. Плаћеницима је пак било заповеђено да се на поздраве Јевреја не обазире. Сад је очајна маса најзад изгубила стрпљење, а ни свештеници нису били више у стању да их умире. Знак за побуну био је дат.

На своју несрећу Јевреји су се међусобно били позавадили. Они су се поцепали у странку Целота, која је по сваку цену хтела ослобођење од римског јарма и потпуну слободу, и на странку мирољубивих. У овој другој су главну реч водили свештеници, који су хтели очувати Храм, и богаташи, а на челу им је био Агрипа. Узалуд су и Агрипа и његова лепа сестра Береника преклињали народ да се покори и одустане од рата, јер су Римљани одлучили да их сасвим униште. Странка Целота ипак је добила премоћ, и Агрипа је морао напустити Јерусалим. Свакодневна жртва за цара била је обустављена, и устанак се није дао више зауставити. По Јерусалимским је улицама 7 дана беснела огорчена борба између Целота и оних који су били за мир. Палате су букнуле у пламену, римска посада је била уништена.

Муњевитом брзином ширио се устанак по свој земљи. У Цезареји Флор је уништио цело јеврејско становништво, око 20.000 људи. Тако исто у Аскалону, Птолемеју и другим варошима. У Александрији, на заповест отпадника Тиберија Александра, бранича филозофа Филона, поклано је око 50.000 Јевреја, а ни сирски управник Целтије Талус није дуже могао мирно да посматра, него је упао у Јудеју с војском, палио вароши и села и упутио се на Јерусалим да угуши устанак. Али је био потиснут од усташа, те се морао и сам повући са великим губицима. Ова је победа

тако уздигла самоуздање Јевреја да су одлучили да до краја пркосе снази римске царевине. Да би могли рат што успешније наставити, поставили су у разним покрајинама управнике и војсковође. Јосеф бен Горион и Јосеф син Симона добили су велике положаје, а најважнији положај, управу над Галилејом, са које стране су очекивали напад, поверили су Јосефу бен Мататиасу.

Овај човек, познат као историчар под именом Јосеф Флавије, рођен је у Јерусалиму (37 после Хр.), био је пореклом из угледне свештеничке породице. Још у раној младости помогао се великог знања у Закону; у 24-тој години учествовао је у једној депутацији код Нерона. Својом довитљивошћу прибавио је себи наклоност царице Попеје, жене цара Нерона. Кад је избила побуна, он је имао тек 29 година.

Пошто је био ваљан, одлучан и опрезан, а уз то је још владао латинским језиком, изабран је за војсковођу у Галилеји. По његовом властитом доказивању, он се много трудио да помогне својој отаџбини, али изгледа да му ни потпуно прикључење Јевреја Риму није тако презриво изгледало. Он је позвао све за борбу способне људе на одбрану, снабдео их оружјем, организовао коњицу, утврдио најважнија места у Галилеји, и завео у својој војсци строгу дисциплину. Али ипак, изгледа, да се примећивало његово двоструко држање, и он је био осумњичен ради издаје и ради тајног споразума с Римљанима. Његов најопаснији непријатељ био је духом и енергијом много јачи Јоханан из Гискале, који је израдио да је Јосеф у Јерусалиму био оптужен, и на захтев Симона бен Гамлиела, тадањег претседника Синедриона, стављен под истрагу. Јосеф је задржао свој положај војсковође, али још пре но што су Римљани наступили, Галилеја је била подељена у 2 табора, и тако је најважнији одбранбени зид Јудеје предан непријатељу. На устанак Јевреја Рим је у почетку обратио мало пажње; али доцније тај се устанак учинио цару Нерону толико опасан, да је угушивање устанка поверио најбољем војсковођи свога времена, (57-годишњем) флавију Веспасијану. Веспасијан, коме је његов син Тит довео две легије из Египта, наступио је заједно с војском издајничког Агрипе против Галилеје, и пошто је неколико мањих вароши заузео, ударио је на тврђаву Јотопату, врло важну стратегиску тачку. Јевреји су се борили огорчено, лавовски, презирући све опасности, па и саму смрт, и нанели су Римљанима велике губитке; али ни све то јунаштво није помогло. После опсаде од 47 дана Јотопата би издајством једног бегунца,

заузета (1 Тамуза, 67 год.). Том приликом је изгубило живот 40.000 људи, 1200 их је било заробљено, међу њима и Јосеф. Он се на дан заузећа био склонио са још 40 пријатеља у једну цистерну. Кад је од њих затражио да се Римљанима предају, запретили су му са извученим сабљама. Он је онда нашао излаз лукавством; предложио им је да један другом задају смрт, а о реду нека одлучи коцка. Он је то сад знао тако удесити, да су он и још један остали као последњи. Овога је онда лако наговорио да се одрекне нагодбе. Јосеф је био одведен Веспасијану, где му се бацио пред ноге и прорекао њему и његовом сину Титу да ће доскора постати цареви. Он би срдачно примљен, и кад се његово пророчанство доцније испунило, добио је годишњу ренту. Јосеф је присуствовао заузећу Јерусалима, и пратио је Тита при повратку у Рим, где је, омражен од јеврејског народа, живео још 20 година на царском двору. Овде је написао „Јеврејски рат“ (први, јеврејски рукопис није сачуван; дело се састоји од седам књига), најдрагоценији, и ако не увек најпоузданији, извор за јеврејску историју тога времена; и 20 књига „Јеврејске старине“, на грчком језику. Оба ова дела, на које се надовезује и његова аутобиографија и његова филипика против Апиона, такође на грчком језику, прославили су његово име. Његови списи, преведени на разне језике, уверавају нас о величини, пожртвовању и јунаштву наших предака.

Веспасијан и Тит

После пада Јотапате продирао је Веспасијан све дубље у Галилеју, рушећи путем све утврђене градове, и за кратко време покорио је целу Галилеју (новембра 67 г.).

У пролеће 68 г. отпочео је поново са освајањем. Опсео је Јавне и упутио се к Переји, коју је потчинио за 3 месеца. Тада је опет настао прекид у његовом даљњем продирању ради избора новог цара у Риму. После Неронове смрти (јуна 68 г.) био је извикан за цара Галба, а кад је овај после неколико месеци био убијен, проглашен је за цара Веспасијан. Он одмах похита у Рим да прими власт, а свом сину Титу преда заповедништво с налогом да заузме Јерусалим.

Јерусалим је био онда варош од неколико стотина хиљада становника. Обим вароши је износио готово 8 километара унутар варошких зидина. Услед пораста становништва Јерусалим се ра-

ширио и изван зидина, и морала су се подићи нова предграђа. Многе сјајне зграде, као што је била Иродова палата, многобројни паркови, рибњази и водоскоци, красили су варош. Али у тој цветној престоници сада су се квиле раздражене странке. Целоти су завели терор и убијали све које су сматрали пријатељима Римљана. На захтев Јоханана из Гискале позвали су чак и Идумејце, продирали с њима у варош и приређивали страшне покоље. Преко 12.000 приврженика мира, а међу њима и првосвештеник Анан и познати оснивач школа Јеошуа бен Гамала, били су мучки убијени. Због беснила Јоханана из Гискале морали су и сами Целоти позвати у помоћ новог војсковођу, Симона бен Тигру, који је био умеренији.

Али управо то је изазвало још већу несрећу. Те кржаве борбе убрзале су пад Јерусалима, против кога је Тит у априлу 70 г. повео своју војску. Варош је била јако утврђена и заштићена са три висока и чврста бедема. Први зид заштићавао је Бецету, једно предграђе; други зид затварао је доњи град с градом Антонијом, у чијој се близини налазио и Храм; трећи зид пасео је горњу варош, или Цијон. На свим тим зидовима биле су куле, које су изгледале неосвојиве. Тит се ускоро упознао с храброшћу Јевреја. Кад се, једнога дана, био приближио вароши с одредом коњице, да би осматрао положај, дошао је због испада опседнутих у смртну опасност. Јевреји су се бранили лавовски, просто играјући се смрћу. Ипак је Римљанима успело заузети спољни зид и Бецету (17 Ијара), а два месеца доцније, после тешких борба, у којима су се одликовали Јоханан из Гискале и његова момчад, успело је Титу да заузме и други зид с тврђавом Антонијом (17 Тамуза). Од овог дана морало се прекинути с приношењем жртава у Храму због оскудице у животињама.

Тада се појави још један непријатељ, и то најстрашнији — глад. Беда је била тако велика, да су се хранили кожом уинулих животиња, корењем и травама, услед чега су и настале сваковрсне болести и помор. Дневно је умирало преко 5—600 људи од глади и болести. Кроз једну једину капију изнето је више од 100.000 лешина за време опсаде, не рачунајући ту оне које су рођаци њихови у граду сахрањивали. Многи су се у очајању искрадали изван зидина да траже храну, али је већина њих пала Римљанима у руке. Тит их је на очиглед целог града, под самим зидинама ударао на крст. Само једне ноћи било је поубијано 5000, тако да није било више ни дрвета ни места где би их разапели. Другим

бегунцима парали су римски војници стомак, мислећи да су Јевреји своје злато прогутали. Али ни све ове страхоте смрти ни глад, ни куга, ни мач, нису могли Јеврејима одузети храброст ни скршити отпор. Сви напади на спољашње зидине Храма били су јуначки одбијени. Зато је Тит потпалио ватру на капијама Храма. Кад су други дан (9 Ава) Јевреји поново учинили један очајан напад, били су потиснути чак у двориште Храма, где је један римски војник бацио буктињу на храмовску дрвару. Одатле је ватра захватила и сам Храм, који је за кратко време букнуо пламеном. Тит, који је био дао реч Береници, сестри Агрипе, да ће очувати Храм, одмах је дао заповест да се пожар гаси, али је било прекасно. Тај дивни споменик јеврејске славе и сјаја потонуо је заувек у пламену. Римски војници нису се дали више зауставити у паљењу, убијању и пљачкању. Немилице су убијали до дубоко у ноћ, тако да се пожар често гасио потоцима крви. Храм, понос Израела, сурвао се у гомилу пепела, у једно жалосно згариште. То се десило у исти дан кад је Невухаднезар разорио први Храм. Много Јевреја бацило се из очаја у ватру. Нису могли да преживе уништење своје светиње. Само један огроман четвороуглати зид тако звани, западни зид (Котел маарави) указује нам данас још на пропали негдашњи сјај.

Тек месец дана доцније заузели су непријатељи горњи град. Јоханан из Гискале и Шимон бар Гијора, који су се јуначки бранили, били су заробљени. Више од милион Јевреја погинуло је за време рата, а близу милион је било заробљено. Један део ових несрећника дао је Тит поубијати. Најлепше младиће је одредио да красе његов триумф у Риму, а остале који су навршили 17-ту годину послао је у египатске рудокопе или их продао у робље.

У Риму је Тит прославио своју победу једним триумфалним походом, у ком су се носиле најдрагоценије ствари из Храма: седмокраки светњак, златни сто и остале победничке трофеје. Све те драгоцености Храма дуго су се чувале у једном храму посвећеном Божици Мира, док се, са временом, нису изгубиле. Пред победничким колима Титовим корачали су снагом и лепотом тела истакнути младићи Јудеје, а међу њима Шимон бар Гијора, који је најпре био од масе бичеван, а потом по римском обичају бачен са Тарпејске Стене. Јоханан из Гискале, осуђен на доживотну робију, умро је у тамници. Римски сенат подигао је Титу из захвалности један диван славолук, на коме се још и данас могу раз-

брати отиснуте храмовске драгоцености. Осим тога сковали су и новац с натписом: „Judea capta“ (заузета Јудеја).

Неколико тврђава, које су, као Масада, после пада Јерусалима дале упоран отпор, биле су такође освојене и њихове посаде поубијане. Свим Јеврејима у римској царевини наметнут је порез, познат по имену „јеврејски фискус“.

ТРЕЋИ ДЕО

ОД ПРОПАСТИ ЈЕВРЕЈСКЕ ДРЖАВЕ ДО ПОСТАНКА ВАВИЛОНСКОГ ТАЛМУДА 70-500 ГОД.

Раби Јоханан бен Закај

Јудеја је била потчињена, нестао је и последњи остатак самосталности. Јевреји су престали да чине једну нацију. Људи без домовине, они су се расељавали у разне државе. Али иако побеђени и расути, они нипошто нису били уништени. Само вером у Бога су се одржали. Вера им је уливала снагу и издржљивост у борбама које су морали да воде кроз 1.800 година у одбрану своје вере. Пропашћу јеврејске државе и њиховим расулом по свем познатом свету, почела је за Јевреје светско историјска мисија да народима проповедају веру у једног Бога (монотеизам), и да узвишене идеје Јеврејства учине заједничким добром човечанства.

Усред бујице рата, настојали су људи великога ума да одрже и брижно сачувају јеврејску науку, како би тако осигурали будућност свом народу. Човек који је постао други Езра, спасилац Јеврејства, био је Раби Јоханан бен Закај, последњи Илелов ученик. За време саме опсаде Јерусалима, чији је пад прорекао на 40 година пре његове пропасти, препоручивао је он мир с Римљанима, пошто је видео да је сваки даљни отпор узалудан. Но његови савети остали су безуспешни. Тада, да би спасио свету науку од сигурне и потпуне пропасти, Раби Јоханан је дошао на мисао да пређе у римски табор. Али извести ту намеру беше врло тешко, пошто су Целоти будним оком пратили сваки покрет помирљивих. Зато Раби Јоханан одлучи најзад да се као мртвац даде изнети из града. У сумрак, ученици његови Елиезер и Јеошуа изнесе га у једном мртвачком ковчегу до градске капије. Стража на капији не хтеде у почетку да пропусти ковчег без прегледа, али ученици најзад успеше да склопе својим молбама вођу страже да

не огреши душе на високоученом учитељу и да га мртва не узнемирује. На тај начин Раби Јоханан успе да дође у римски табор. Овим издајством није Раби Јоханан мислио на спас свога голог живота, него управо на спас Јеврејства. Веспасијан га пријатељски прими, и дозволи му да оснује своју школу у Јавнеу (Јамнији), у близини Средоземног Мора. Веспасијан није ни издалека слутио да је тиме омогућио даљни опстанак Јеврејства. Јер управо у моменту када је Храм од камена и дрвета порушен, био је подигнут нови Храм, храм јеврејске знаности и узвишене науке Божје. И захваљујући само томе, пропаст државе није значила истовремено и пропаст Јеврејства.

Кад је Јерусалим пао, жалост Јевреја била је безгранична. И Р. Јоханан је дубоко жалио пропаст светога града и Светиње, али је он ипак остао присебан указујући Јеврејству на нове путеве. Кад су његови ученици жалили за светим Храмом и жртвеним олтаром, он им је говорио: „Нама је остало још кајање, које ће бити једнако свакој жртви, а то је вршење добрих дела, јер љубав према Богу захтева не жртве него добра дела, вели св. Писмо.“ (Ошеа, 6б). „И ако се Израел исели из Палестине, Бог је с Њиме куд год он пошао“, Раби Јоханан настанио се са својим ученицима у Јавнеу, и преместио је тамо Синедрион, чији је претседник сам био. Синедрион је у Јавнеу добио за кратко углед раван оном у Јерусалиму, и његове одредбе важиле су као закон. Тврдо се веровало да ће се Храм у Јерусалиму убрзо опет подићи.

Јоханан је одиста био силан ум и диван човек. Љубав према Богу, према ближњима и према миру, то је био његов закон и његов живот. Он је учио да и незнабошци могу добити опрост грехова од Бога. Права се вера не испољује у страху од казне, већ у љубави према Богу. „Спас вама, Израелци, — узвикује он — кад ви радите по вољи Божјој, ни један вас народ не може уништити“. Кад му је син умро, тешили су га његови ученици указујући му на бол Адамов при смрти Абела и на бол Давидов при губитку свога сина. Раби Јоханан одговори: „Зар у болу других да себи утеху тражим?“ Раби Елазар бен Арах, његов најбољи ученик додаде: „Није ли твој син био благо, које ти је Бог поверио да га сачуваш? Не радујеш ли се што си ово благо, неоштећено натраг Богу повратио?“ Раби Јоханан му захвали за ту заиста утешну реч. Овај исти ученик наишао је на одобравање Р. Јохананово, кад је означио „добро срце“ као благо за којим треба чезнути.

На смрти Раби Јоханан је плакао. Томе су се и његови ученици чудили; али он им одговори: „Мени је тешко кад треба да ступим пред земаљског судију, а како да се не страшим кад помислим да ми је скоро суђено да ступим пред свемоћног Судију неба и земље.“ Своје ученике благословио је на смртном часу овим речима; „О да би само страхопоштовање пред Богом било равно страху пред људима!“ — Зар не више? запиташе зачуђени ученици. Р. Јоханан одговори: „Кад човек чини какво тешко зло, он мисли само на то да га ко од људи не види, али не и на то да га можда не види Бог.“

Р. Јоханан је у најкритичнијем часу спасио народни живот и јединство Израела, и осигурао његов даљни опстанак, и без Храма и без жртава. Тако је положио камен темељац за ново подизање Јеврејства, на чијем су дограђивању неуморно радила сва потоња покољења.

Р. Елиезер. Р. Јеошуа

Р. Јоханан бен Закај имао је многобројне ученике, од којих су се особито истакли Р. Елиезер и Р. Јошуа.

Р. Елиезер беше син неког сељака Хиркана, и, како се прича обрађивао је у својој младости очево имање. Али није био задовољан својим животом и једнако је тежио да се посвети изучавању Божје науке. Он зато одбегне у Јерусалим, где је посеђивао школу. Р. Јоханана, чију је љубав и дивљење доскора стекао својом вредноћом и изванредним умом. Р. Јоханан га је упоређивао са „цистерном која ни капи не пропушта.“ После неког времена дође и Хиркан у Јерусалим, да свога сина разбаштини. Али не мало се зачуди кад у славном научнику који је тога дана предавао препозна свога сина. Одушевљени отац одмах хтеде да га учини јединим својим наследником, али син то одбије, јер није хтео да се богати на штету браће своје. Р. Елиезер је стекао велики углед и оженио се сестром доцнијег патријарха Рабан Гамлиела. У близини Јавнеа у Лиди, отвори он, после смрти свога учитеља, сопствену школу. Ту је седео на једном камену и пред великим бројем ученика држао своја предавања. Он је објављивао само оне традиције које је лично чуо од својих учитеља, а био је против извођења нових закона из Св. Писма. Од њега потичу ове изреке: 1) „Ко носи хлеб у корпи, а са страхом пита шта ће сутра јести, припада малодушнима.“ 2) „Покај се дан пре смрти своје, а пошто незнаш за суђени ти дан, чини то свакодневно“ 3) „Част свога

ближњег нека ти је света као и твоја рођена." 4) „Кад се молите, знајте пред ким стојите.“ 5) „Ко своју молитву сматра за одређени задатак а не за потребу душе, тај се не моли од срца.“ 6) „Љубав према Богу тражи од нас што нам је најмилије. То значи: вечито мораш љубити Бога свога свим срцем својим, свом душом својом и свим имањем својим. Чему ова три израза срце, душа и имање? Јер има људи којима је живот милији од новца, али и таквих који новац више цене него живот. За Бога морамо бити у стању све да жртвујемо.“

Р. Елиезерова последња реч на самрти била је „чист“. Вели се: смрћу Р. Елиезера сахрањена је књига Науке (Божје).

Р. Јеошуа је већ из раног детињства био одушевљен за Божју науку, и то под утицајем своје мајке. Његов учитељ видећи Јеошуине необичне врлине и способности, рекао је за то: „Слава мајци његовој“.

Р. Јеошуа је био као и већина његових другова занатлија, јер се у то време није сматрало часним да човек живи од истраживања и поучавања Божје науке. Тако видимо највеће учитеље и научнике као просте обућаре, крзнаре и т. д. Р. Јеошуа је био ковач. Његов спољашни изглед био је тако мало привлачан, да га је ћерка неког кнеза једном запитала: „Одакле толико мудрости у тако грдном суду: Р. Јеошуа је мирно одговорио: „Не држи ли и твој отац најбоље вино у земљаним, а не у сребрним или златним судовима? Тако се и мудрост најбоље чува у оваквом неугодном суду“.

Његова мудра реч стишала је гнев народа кад цар Хадријан, који је био обећао поново подићи Храм, није одржао своју реч. Он исприча раздраженом народу следећу анегдоту: — Неком лаву застане кост у грлу; он обећа богату награду оном ко му спасе живот и извуче кост. Нађе се дугокљуни ждрал, који лако и вешто извуче кост. Кад је овај затражио обећану награду, одговори му цар животиња: „Какву већу награду тражиш него што си још жив? Иди и похвали се свима да си своју главу држао у мом ждрелу и извукао је неповређену“. Нарочито су красиле научника благост и помирљивост. Народ га је особито ценио ради његове промишљености и умерености, коју је у животу и науци једнако истицао. Поред одржавања и неговања традиције, он је, насупротив Р. Елиезеру, сматрао да је даљње извођење закона из Св. Писма оправдано и потребно. Особито је препоручивао човекољубље: „Завист, љубав и нетрпељивост чине да се човек у свему онемогући...

Буди вазда милостив. Наврати ли сиромах ујутро, удели му, дође ли увече, удели опет. Више чини сиромах дароваоцу, него овај сиромасу... Праведни међу свим народима имаће удела у будућем свету".

Рабан Гамлиел II и његови савременици

(око 80 — 118 г.)

Смрћу Р. Јоханана бен Закаја нестало је јединства у науци, које је он за живота држао и учврстио. Што је по мишљењу једног учењака било допуштено, то је други забрањивао. Старе препирке између негдашњих школа (Илелове и Шамајеве) поново су се распириле. У то време беше изабран за наследника Р. Јоханана Р. Гамлиел и постављен за претседника Синедриона. Он је носио назив, као и његови претходници, „Наси“ (кнез, код Римљана патриарх), и заступао је јеврејски народ у политичком погледу код римске власти.

Рабан¹⁾ Гамлиел био је из куће Илеловића и добио је у младости брижљиво васпитање. Приход од великог земљишног поседа дозвољавао му је кнежевски начин живота. У његовој кући неговала се грчка уметност и знаност. Он се бавио математиком и употребљавао је таблице са разним месечевим менама и једну врсту дурбина за астрономска посматрања. Одликовале су га многе врлине. Његова је кућа била свима отворена, а особито ученим људима. Своје госте послуживао је често он сам. Према сиромашнима, удовицама и сирочади био је особито дарезљив, тако да су га прозвали „оцем сиротиње.“ Колико је био благ и пријатан у својем приватном животу, толико се строго држао свога ауторитета и достојанства у служби. Он је сматрао за свој животни задатак да поново успостави угрожено јединство Науке и да га заштити од свих напада. То је било нарочито потребно сада после пропасти народне самосталности. Синедрион је стога морао да узме чврсто у руке сву управу над верским приликама и односима. У тумачењу и извођењу верских закона требало је да свако има слободу, разуме се, само људи са осведоченим знањем и искуством. Зато је другима приступ у Синедрион био ускраћен. Кад је у Синедриону неки закон био прихваћен, одлуци Синедриона морао се свако покорити. Ко би се усудио да се успротиви закону Синедриона, био је искључен из друштва, т. ј. било му је забрањено

¹⁾ „Рабан“ је за време Илелових наследника вредело као нарочита почасна титула.

да се креће у друштву учених људи. Најистакнутији мужеви Синедриона били су том казном кажњени, тако његов зет Р. Елиезер и Р. Јеосуа. Р. Јеосуа је морао на дан, кад је, по његовом рачуну, падао Дан Измирења (Јом Кипур), који је, по мишљењу патриарха, био иначе обичан радни дан, да се у путничком оделу и штапом у руци јави патриарху; толико се је његова реч морала поштовати. Гамлиел га је примио тада овим речима: „Добро ми дошао, учитељу мој у науци, а учениче у послушности. Срећно је оно доба у коме велики слушају мале“. Чланови Синедриона били су огорчени због начина на који је Наси ословљавао и примао учене другове у већу, и зато су га за неко време свргли с његовог претседничког положаја.

На његово место би изабран осамнаестогодишњи угледни Р. Елазар бен Азарја, потомак Езрин. Племенити Р. Гамлиел није се показао увређеним и пружио је руку измирења. Он је потражио увређеног Р. Јеосуу у његовом сиромашном стану. После тога, пошто је Рабан Гамлиел враћен на стари положај, живео је у лепој слози с члановима Синедриона. Вратари на улазу у Синедрион били су отстрањени и свакоме је било слободно да присуствује ученим скуповима, тако да се број ученика знатно умножио. Р. Гамлиел је уредио и календар, и увео у богослужење извесне молитве. Најзад укинуо је уобичајени луксуз при погребу, који је народ у толикој мери тиштао, да су од страха пред погребним трошковима, сахрањивали своје мртве без погребца. Он сам наредио је да га сахране у једноставном оделу од лана. Од тога времена остао је у обичају данашњи сасвим једноставни начин сахрањивања у целом Израелу.

Савременик Р. Гамлиела био је Акилас, или Аквила, богати Римљанин са Понта, који је доцније постао Јеврејин. Он је превео на грчки језик Св. Писмо (нови превод), од кога су сачувани само поједини одломци. Арамејски превод пет књига Мојсијевих (Таргум), који је истом у доцнијим вековима настао, носи неправедно име Анкелос (Акилас, Аквила). И Јонатану бен Узиелу, Илеловом ученику, приписује се један арамејски превод пет књига Мојсијевих (Таргум Јонатан). У данашњем свом облику тај превод потиче истом из седмог века.

Р. Акива (око 98 — око 138)

Један од најистакнутијих учењака онога времена беше Р. Акива. Његова младост је, попут многих славних људи, баснословно украшена. Као чобанин код неког богаташа, без икаквог образовања освојио је љубав ћерке свога газде, која је пристала да му буде женом, ако он буде у стању да стекне знање Закона. Акива се зато посвети у 40-тој години студијама. Он је посећивао школе Р. Елиезера бен Хиркана и Р. Нахума из Гимзоа, који је добио такав надимак зато, што би, у најжалоснијим приликама, обичавао рећи: „Гам зу летова“ (и ово је за неко добро). За кратко време постаде он један од најславнијих учитеља Закона, и око њега се окупи много хиљада ученика. Р. Акивин дубоки дух показао се нарочито у систему његовог учења. За доказ верско-законских одредаба он се служио не само малим везама него и појединим словима Св. Писма, јер је држао да у Божјој науци нема ничега сувишног, него да сваки и најмањи знак има своје дубље значење. Нарочиту заслугу стекао је себи систематском обрадом верско-законских одредаба („Мишна“ Р. Акиве), чиме је учење Св. Писма било знатно олакшано. Као што тежак одваја поједине врсте жита, тако и он сврстава поједине законе. Он сређује законске одредбе најпре по садржини (на пр. одредбе закона о светковању суботе, о својини сопственој и туђој), а тада их групише у отсеке по бројевима (на пр. „Повреда имовине може настати из четири главна закона“, „из 36 врста злочина следи смртна казна“). На тај начин могло се лакше запамтити оно градиво које је усменом предајом пренето с колена на колена.

Многобројне су поуке и мисли Р. Акиве, коме су се савременици и потомци дивили: „Усмена наука је ограда за писмену науку; добротинство ограда богатства; отказ ограда издржљивости; ћутање ограда мудрости... Као знак љубави Божје служи то што је Бог људе створио по својој слици и прилици; што је Израелце назвао децом Божјом; што им је дао благо науке; а као нарочит доказ своје љубави према њима служи то, што им је омогућио да буду свега тога свесни... Све је од Бога предвиђено, али човек има слободу воље; њему се добронамерно суди према делу које је учинио... Све је на јемство дано и као да је једна мрежа прострta преко целог живота. Радња је отворена, трговац позајмљује, књига је отворена, и рука у њу уписује. Ко жели да позајми, нека дође и позајми, али они који утерују дуг иду свако-

дневно унаоколо са знањем и без знања људи, они знају на шта требају да се ослоне, суд почива на истини и све је спремно за опрост... Муке љубави су весници нашег поправка. Грешник може добити опрост само поправком... Као што се златни суд који је распукао да претопити и опет наново прелити, тако може и онај који је грешио поново чист постати... Благо вама, Израелци, вас чисти од греха отац ваш на небу... Бог прашта грехе који су према њему учињени, али према ближњему само онда ако смо се претходно с ближњим измирили".

Акива је опомињао на непоколебљиву верност Богу и попут свога учитеља из Гимзоа говорио је обично: „Све што је од Бога, добро је!“ Он се очински старао за своје ученике, посећивао их је и послуживао у случају болести, и био је неуморан само да би их унапредио у Божјој науци. Као ретко ко умео је да жалосне утешити и несрећне да помогне, тако да је прозван „Рука сиротиње“. Али он је своје ученике учио и то, да не приме помоћ ако им није нужна, и да се ни за најнезнатнији посао не сматрају превисокима. Као основни принцип јеврејског учења, он је у духу Илела истакао заповест: „Љуби ближњег свога као самога себе“, а као прву дужност сваког Јеврејина поставио је проучавање Божје науке.

Борба Јевреја против Грка и Римљана

Док су јеврејски учењаци настојали око усавршавања и јачања Јеврејства, издисао је јеврејски народ под римским јармом. Цар Домицијан (81—96), брат и наследник рано умрлог Тита, поступао је окрутно с Јеврејима, али још окрутније с прозелитима, Блажи је био старац Нерва (96—98), који је допуштао прелаз на јеврејство и укинуо јеврејску порезу (*fiscus judaicus*). Тешка су времена настала за Јевреје за владе цара Трајана (98—117). Кад је овај 107 пошао на Парћане, наишао је на јак отпор Јевреја у граду Насибис, који су под Парћанима уживали велику слободу и самоуправу. Неколико година доцније устали су Јевреји и Кирени против својих старих непријатеља Грка и многе побили. Али су зато Јевреји Александрије имали све то да испаштају; велики део њих био је уз страховите муке поубијан. Али ни побуњени Јевреји нису поштедили Грке и Римљане, него су им се светили где год им се само прилика пружила.

Међутим изби устанак Јевреја на острву Кипру. Велики број становника би стављен под нож, а Саламина, главно место острва,

би порушена. Тада посла цар Трајан војску на Кипар, која после тешке борбе свлада устанике и заувек протера Јевреје са острва. Иста војска угуши устанак у Египту, изврши међу Јеврејима велико крвопролиће, и поруши стару сјајну синагогу у Александрији.

По смрти Трајановој, заузео је престо Хардијан (117). У почетку је овај био наклоњен Јеврејима. Он опозва обесног намејника Палестине, Квиета, створи план да Јерусалим поново подигне, и на велику радост Јевреја дозволи да се Храм може поново подићи. Али кад је цар под утицајем и на наговор Самарићана повукао своје обећање, огорчење разочараних Јевреја било је толико, да би још тада сигурно дошло до отвореног устанка, да није Јеошуа претседник Синедриона, успео својом речи да разузда ратоборну масу. Али дуго пригушивани устанак ипак букну, год. 132, и то с двоструком тежином.

Бар Кохба

На чело дуго припреманог устанка стао је храбри и предузимљиви Шимон Бар Кохба (син звезде), који је добио своје име по стиху „И сину звезда из Јакова“¹⁾. И Р. Акива је много допринео за ослобођење свога народа. Он је, на својим путовањима по свима крајевима, соколио и одушевљавао народ на борбу против Рима. Кад је Бар Кохбу прву пут угледао, заблестао му је овај као Месија кога је Бог послао да спасе народ. Од многих сматран Месијом, искористи Бар Кохба згодно отсуство римске војске у земљи с намером да збаци римски јарам и извојује народу слободу. Из свих крајева грнули су јеврејски ратници, и Бар Кохба је ускоро располагао великом војском. Таквој се сили није могао дуго опрети намесник Палестине, окрутни Руфус; за непуних 6 месеци Бар Кохба је имао у својој власти 50 утврђених места и 1000 вароши и села. Кад је ослободио целу Јудеју са Самаријом и Галилејом, народ га извиче за краља. Већ се сматрао господарем земље и дао ковати властити новац с натписом: „За ослобођење Израела“. Али радост због те победе била је, на жалост кратка века.

Најбољи и најiskusнији војсковођа свога времена, Јулије Север, негдашњи намесник Британије, пође по налогу Адријана с великом војском на Бар Кохбу (134). Север се није упустио одмах у отворену борбу, него се ограничио само на то да устанике по-

¹⁾ IV књига Мојсијева, Погк. 24.

јединачно напада, да им спречи сваки довоз хране, и да им полако, једно по једно, одузима утврђена места. Бар Кохба се био повукао са својим главним трупама у утврђење Бетар. Север га је ту опседао више од годину дана, и после огорчене борбе Бетар најзад паде издајом у руке непријатеља. Било је то опет 9 Ава, истог дана кад је пре 65 година био разорен Јерусалим (135). Победници извршише у целој Јудеји ужасан покољ: поред оних који су настрадали од глади, пожара или у самој борби, пало је милион Јевреја; али су зато и губици Римљана били огромни. Заробљеника и робова било је толико да су их у бесцење продавали. Многи су од њих на путу за Египат бедно завршили услед бродолома или глади. Да би измакли страшној освети, многи су се сакривали по пећинама и пустарама, а кад их је глад отерала у очајање и лудило, хранили су се лешинама које су хрпимице по пољанама лежале. Да би бегунце из пећина измамио, објави Адријан помиловање свима учесницима рата који се буду добровољно предали. Многи повероваше царевим речима, али чим се предадоше, Адријан их даде немилосрдно поубијати.

О смрти Бар Кохбе не знамо ништа поуздано. По свршетку рата даде Адријан Јерусалим поново подићи, и назва га по свом властитом имену Елиа, с додатком Капитолина, али забрани Јеврејима, под претњом смртне казне, сваки приступ у њихов свети град.

Под Адриановом влашћу достигле су патње јеврејског народа свој врхунац. Цела Јудеја постаде пустиња. Али он хтеде и Јеврејство да истреби. Он најстроже забрани изучавање верских закона светковање Суботе, примање у завет Аврамов (обред обрезивања), и све што је служило одржавању вере. Бес царев особито се окупио на учитеље Закона, који су мимо свих забрана, продужили састанке са својим ученицима.

Међу првима био је Р. Акива. Кад га је једном приликом пријатељ Папос упозоравао да то не чини, јер га може главе стати, одговорио му је Р. Акива овако: — Ишла је једном лисица уз обалу реке и опазила како се рибе у води амо тамо бојажљиво крећу, јер рибар беше управо бацио своју мрежу на њих: „Хајте к мени, рибице, овамо на копно, ту ћете бити мирне пред рибарима који вас сваки час узнемирују“. Рибе на то одвратише: „Кад се ми овде у води, у свом природном боравишту не осећамо сигурне, како да се истом заштитимо вани на земљи... Наш животни елемент, драги Папосе, — продужи Р. Акива — је

Тора. Напустимо ли њу, онда смо сигурно пропали. — И сам Папос поред свега свог опрезног живота, буде на смрт осуђен. Он се пред смрт тужио Р. Аквици што не умире с чистом савешћу као он, који зна да гине као прави мученик за свету ствар.

Р. Аквица је и у свом последњем часу доказао своју несаломљиву веру у Бога и његову науку. По наређењу нечовечног Руфа био је канџама жив одран, али је до последњег даха с највећом побожношћу читао молитву „Шема Јисраел“, срећан, како је говорио, што му се пружила прилика да делом покаже љубав према Богу. Јер заповест Торе гласи: „Љуби Бога свим срцем, свом душом и свим имањем својим“. С речју „Ехад“ (Бог је један једини) испусти своју душу.

Двојици ученика Р. Аквице имамо да захвалимо за 2 коментара (први трећој други к четвртој и петој књизи Мојсијевој) који садржавају у себи религиозно-законска објашњења (Алаха) и чисто историјске приказе (Агада). Коментар трећој књизи Мојсијевој носи име Сифра („књига“), кратица од „Сифра дебе рав (Књига за Јишуву).

Као говорница служило му је буре, које је сам направио. Он је обично говорио: „Занат је сјајна ствар, јер он поштује мајстора“. (Коментар к IV и V књизи Мојсијевој зове се Сифре, заправо „Сифре дебе рав“ (т. ј. књиге за Јишуву). Његова обрада потиче од Р. Шимон бен Јохаја, чији је живот бајкама украшен.

Савременик Р. Аквице беше Р. Јишмаел. Из његове школе потиче коментар другој књизи Мојсијевој, који иначе носи име „Мехилта“.

Насупрот Р. Аквици, који је указивао и објашњавао сваки знак, Р. Јишмаел поставља ово просто начело: „Тора говори на начин како људи говоре“. Стога по њему није право сваки знак износити као доказ усмене традиције. Он повећа број Акивиних правила за логично закључивање на тринаест. Та правила се налазе на почетку саме Сифре. Логично закључивање ценио је више него објашњавање знакова (партикла). Р. Јишмаел је као и Р. Аквица, својим животом доказао љубав према Богу и вери. Један други мученик, Р. Ханина бен Терадион, био је умотан у пергамену Торе и на ломачи од светих врба спаљен. Да би му безбожници још више продужили смртне муке, ставили су му влажне вунене крпе на срце. Десеторица најистакнутијих и најбољих људи онога доба запечатали су својим животима верност Богу и Закону. Још и данас сећамо се њихове жртве на Дан Измирења

(Јом Кипур) и на дан разорења Храма (9 Ава). А то су они с правом и заслужили, јер су живот принели на жртву као сведочанство истине Божјега закона.

Р. Меир и његови савременици (око 138—164)

Чим је Антонин Пије опозвао строге Адрианове законе против Јевреја и дозволио да без зазора смеју живети по својим верским прописима, дадоше се ученици великих учитеља поново с великом вољом на проучавање и истраживање Торе. Најистакнутији човек тога времена био је Р. Меир, који се одликовао бистрим умом, брзином схватања, скромношћу и ученошћу. Он је био ученик Р. Акиве и Р. Јишмаела и оног Елише бен Абује, који је доцније напустио Јеврејство и стога био назван „Ахер“ (други отпадник). Кад се једном Р. Меиру пребацивало за његово интимно дружење са Ахером, одговорио је Р. Меир: „Нашао сам шипак, појео сам језгру, а кору сам одбацио“.

Живео је од преписивања светих књига. Од своје скромне зараде давао је трећину за потпомагање сиромашних научника. И његова жена Берурија, ћерка познатог мученика раби Ханине Бен Терадиона, одликовала се ученошћу и побожношћу. Једне суботе, док се он налазио у Храму, умреше му два млада сина. Кад је навече дошао кући, жена да би га приправила на жалост која их је задесила, рече му: „Учитељу, да ли се мора узајмљено добро, које се дуго уживало и својим властитим сматрало, поново власнику вратити?“ — „Свакако“, одврати Р. Меир. Тада га истом поведе Берурија к одру мртве деце, коју беше Господ поново себи узео. Р. Меир само уздахну и рече смирене речи Јовове: „Бог дао, Бог узео; нека је благословено име Његово“.

Р. Меир је највише поучавао у Емаусу, где је својом оштроумном обрадом градива и пријатним излагањем одушевљавао своје ученике. Његови су ученици о њему говорили: „Кад Р. Меир предаје, изгледа нам као да брегове ваља. Ко се само дотакне његових питања, постаје мудар“. Он је знао сваки предмет примерима објаснити и причама, пословицама и баснама зачинити. Он је Р. Акивину „Мишну“, употпунио и сасвим изнова средιο. Што је проповедао, то је и у свом животу спровео. Његове су обичне вечи: „Три особине треба да красе сваког Јеврејина: милосрђе, скромност и добротинство... Ко је богат? Онај који се задовољава својим уделом... Буди понизан према сваком човеку...“

Бог се мора хвалити за зло као и за добро... Страхопоштовање према Богу нека ти је вазда пред очима”.

Р. Меир је умро далеко од отаџбине, у Малој Азији. Он је молио да га сахране на морској обали, да би га барем море везивало с отаџбином коју је толико љубио.

Од истакнутијих људи овога времена треба још поменути Р. Тарфона и Р. Шимона бен Јохаја. Р. Тарфон је своје приходе утрошио на потпомагање учењака, на исхрану гладних и на остале добротворне сврхе. Његова је мудра изрека гласила: „Дан је кратак, а посао велик. Радници су трошни, награда за извршене налоге велика, а господар куће (Бог) тера на посао. . . Не мораш сав посао да свршиш, али не смеш да га посве напустиш. . . Ако си много учио, и награда ће бити велика. Твој те послодавац неће заборавити, јер он награђује према заслуги (иако тек на другом свету)”.

Р. Шимон бен Јохај се морао скривати дуго пред Римљанима, које је мрзео из дна душе. По причању, он је живео са својим сином у некој пећини, и кроз цело то време интензивно се бавио студијом Торе. Прича га приказује као неког чудотворца. Неоправдано се о њему дуго мислило да је он аутор кабалистичког дела „Зоар“, које је заправо много векова доцније настало. Многе од његових дубокоумних изрека постале су народне пословице, на пример: Рађе нека се човек баци у усијану пећ, него да некога јавно осрамоти. . . Заслужније је поштовање родитеља него поштовање Бога, тиме што му се доприносе жртве, јер од овог другог сиромашни су ослобођени, али од оног није нико. . . Појединац сноси одговорност за целину“. Ову последњу изреку објаснио је овом причом: — На једној препуној лађи стаде неки човек да буши испод себе. Уплашени повикаше остали сапутници: „Шта радиш, човече?“ Али он се отресе: Ово је моје место: шта се вас тиче што на свом месту бушим?“ — „Престани, завикаше остали, вода ће продрети тада и до нас, и твоја ће кривица нас све упропастити!“

Р. Јеуда а-Наси (164—210)

Управо кад је Р. Акива умро, родио се Р. Јеуда (138). С правом се доцније на то гледало као на неко провиђење, које није допустило да јеврејска наука пропадне. Већ у веома раним годинама показа Р. Јеуда знатне способности. Он је стекао велико

опште образовање, знао је грчки и латински, а бавио се и астрономијом. У познавању Закона био је поучаван од разних знаменитих учитеља са толико успеха, да је своје учитеље наткрилио и постао правим ауторитетом. Достојанство Насија, које је већ кроз неколико година било својина Илелове куће и постало наследно, пређе и на њега. Синедрион је пренео сву своју моћ на њега, и Наси је од тог времена сам доносио све важније одлуке. Сви учитељи закона признавали су му његову надмоћност, и толико су изгубили од свог значаја, да се под именом „Раби“ само он разумевао. Уз то је био тако чистог живота и несебичног карактера, да је добио и придевак „акадош“ (свети). Од времена Мојсија још никада није било скупљено у једној руци толико власти, знања и ауторитета. Своје богатство, које је било веће од богатства персијских краљева, употребљавао је само на уздржавање ученика и сиротиње. Он сам, пак, упркос свога кнежевског достојанства, био је необично скроман и једноставан. Али је зато много држао до признања свога достојанства. Он је препоручивао и опомињао на мир речима: „Не гласи узалуд последња реч свештеничког благослова-мир“.

Р. Јеуда је укинуо многе дотадање обичаје, који су били заиста несавремени, а нису задирали у суштину вере. Док су раније за објављивање новог месеца паљене ватре (догласнице) на врхунцима планина, наредио је да се млади месец објави по гласницима, јер су непријатељи Јевреја палили планинске ватре и у невреме, да би Јевреје завели у рачунању времена и светковању празника. Он је олакшао и порезу онима који су, услед рата, осирсмашили. Р. Јеуда је био толико омиљен у народу, да су запретили смрћу оном ко први буде донео вест о смрти патриарха. Кад је Наси најзад умро, ступи пред народ један од његових ученика и рече: „Анђели и људи борили су се за ковчег; анђели су победили и одузели им ковчег“. Нато завика народ у болу своје: „То је он мртав? А ученик рече: „Ви рекосте, а не ја“.

Од Р. Јеуде остале су ове изреке: Деца се не смеју удаљавати од школе (науке) ни онда када би се радило о поновном подизању Храма... Свет постоји помоћу даха школске деце... Сваки је родитељ дужан да васпитава дете своје у обичајима своје домовине... Много сам научио од својих учитеља, више од својих другова, али највише од својих ученика... (Буди марљив при вршењу својих лаких дужности исто као и тешких, јер незнаш колика је награда за испуњавање заповести)“.

Мишна (око 200)

Највећа заслуга Р. Јеуде а-Насија је у томе што је скупио и довршио „Мишну“, Традиционално народно предање од времена Мојсијева беше се у току векова знатно умножило. К томе је и Синедрион завео многе нове уредбе, изазване новим државним и друштвеним приликама и потребама, које су се опет временом мењале. Тора, наиме, у највише случајева наводи просто да се неки пропис мора одржати (као на пр., да се мора молити молитва „Шема“); али како да се та заповест изврши т. ј. у каквом расположењу и у које доба, то Тора не прописује, то је задатак усмене науке. Тако на пр., Тора забрањује сваки рад суботом; а усмена наука образлаже које се врсте послова не смеју суботом радити, и шта се све има сматрати послом (радом) уопште.

Усмена наука није се писала, него је учена и предавана на-папет, од уста до уста. Закони су се најпре из Библије изводили и тако научили. Ово извођење закона, које је уједно обухватало и основе и објашњење тих закона, зове се „Мидраш“. Доцније се такво извођење (Мидраш) изоставило, а само се текст усменог закона, назван „Алаха“, даље преносио с колена на колена. Закони су сређивани по сличности градива, а сваки је учитељ (Танаиста) држао у памети читаву такву збирку закона и то знање даље преносио на своје ученике. Разне школе и смерови довели су многе законске одредбе у сумњу, и чекала се коначна одлука о томе. Стога је Р. Јеуда узео да створи једну јединствену подлогу за целокупну усмену науку. Он је за подлогу своје збирке узео „Мишну“ Р. Акиве, а према предавањима Р. Меира, испитао је свако поједино мишљење, и донео одлуку на темељу стално утврђених принципа. Све остало наставно градиво, које се у народу друкчије преносило него у школи Р. Меира, било је искључено из Мишне. Та су предавања задржана у Тосефти, т. ј. у једном додатку.¹⁾ Изводи Мидраша сачувани су већим делом у даљним објашњењима која се надовезују на све књиге Мојсијеве сем прве. Тако је Р. Јеуда и у својој Мишни изнео оне законе који су признати као општи у свем народу. Он их је поделио у шест врста, сваку врсту у отсеке, а сваки поједини отсек у одељке. Сваки се отсек састоји из неколико параграфа; а сваки се па-

¹⁾ Тај се додаток зове и Барајта, т. ј. изван Мишне сачувано предање.

раграф зове као и цело дело-„Мишна“. Прва врста (Зераим-усеви) почиње с отсеком о молитвама, благословима и верским прописима при обради земље; друга (Моед-празници) садржи законе о светковању Суботе и празника; трећа (Нашим-жене) говори о брачном праву; четврта (Незиким) говори о грађанском и казненом праву; пета (Кодашим) о жртвеним законима и поклонима шеста (Таарот) о одредбама чистоте.

Пошто се цело ово огромно градиво морало напамет научити, то је извод био намерно кратак колико је само било могуће, те је зато тешко разумљив. Зато је Мишни потребан нарочит коментар. Језик је јеврејски, али не библијски дијалект; у њему има много арамејских, латинских и грчких речи.

Иако Р. Јеуда није имао намеру да од Мишне створи искључиви законик, ипак је дело ради угледа самог уредника добило прави законски ауторитет. Мишна је, поред Св. Писма, постала главни извор духовног потстицаја, дело које је уједињавало разасуте јеврејске општине по свем свету. Мишна је ојачала Јевреје у испуњавању њихове дужности према својим ближњима.

Мишна, којом завршава читав један век Танаима, или Танаиста, како се иначе зову учитељи Мишне, јесте величанствен споменик јеврејског народа и доказ непрекидне делатности у школама Палестине и Вавилоније.

Наследници и ученици Р. Јеуде

Раби Јеуда, свети, умро је од прилике у својој 70-тој години, а наследио га је син му Гамлиел, од кога потичу ове лепе и спомена вредне изреке:

„Леп је спој рада са студијом Торе; обоје заједно не допушта да човек греши. Само проучавање Торе, без обављања неког заната, пропада и повлачи собом грех... Ко се бави друштвеним пословима, нека то чини без користољубља, јер тада ће му заслуге његових предака користити и његове врлине биће трајне“.

За Р. Јеуде II, сина Р. Гамлиела, и његових наследника, сјај патријаршије је све више бледео. Збирка Мишне пружала је један преглед свега што је до тада било као закон признато, и стога је изгледало да су Патриарси сувишни. Студија и тумачење Мишне чинило је сада главно занимање ученика Р. Јеуде а-Насиа, који су основали школе не само на разним местима Палестине него и Вавилоније. Ученици потоњег времена називају се Аморејци, или Амораим (Тумачи Мишне). Овим припада Р. Јоханан

бен Нафха (син ковача), најимтимнији пријатељ свога учитеља Р. Јеуде, и један од најученијих Аморејаца, којег је слава допирала до Вавилона. Он је основао сопствену школу у Тиберији, познатој са својих лековитих извора. Ту су школу посећивали ученици из најудаљенијих крајева, и он јој је стајао на челу до своје дубоке старости. Он је ценио грчку културу, и дозволио да се поново учи грчки језик, који је раније био забрањен. Лепота Р. Јоханана била је толико упадљива, да је био упоређиван са сребрним покалом окићеним ружама и шипцима. Један болесник кога је Р. Јоханан посетио, гледајући Р. Јоханана плакао је што ће таква лепота једном у гробу да труне. Р. Јоханан је у свом животу претрпео многе жалости. Својих 10 синова изгубио је у цвету њихове младости. Несрећни отац стално је носио на себи једну кошуљу свога последњег сина и тешио је ожалашћене овим речима: „Погледајте шта ми је све преостало од мојих синова“.

Р. Јоханан се пре свега, посветио објашњењу Мишне. Он је објаснио разлоге многих противуречности које се налазе у разним схватањима једног библијског става у разним временима. Он је учио да су незнабошци створени по облику и прилици Божјој. Говорио је: „Ко жели другога да поправи, сам мора бити без грешке, јер кад би овај онеме рекао: „Извади трн из ока свога“, онај би му право одговорио: „Отстриани прво греду из свога“.

Искрено пријатељство везивало је Р. Јоханана са његовим зетом Р. Шимон бен Лакишем (Реш Лакиш), човеком необичне телесне снаге, велике памети, неодољиве љубави према истини и праведности. У законодавству Реш Лакиш је био одан оштроумном начину учења, и кад је расправљао питања из Алахе, чинило се као да се брегови тару један о други. Око 280 год. умреше оба ова учењака, сигурно два највећа Аморејца Палестине. Дубок познавалац Св. Писма беше и Р. Симлај, који је све законе Јеврејства скупии у 365 забрана, према броју дана једне сунчане године, и у 248 заповести према броју људских мишића. Он је први покушао да законе сведе на принципе доказујући како је Давид 613 закона свео на 11, Исаја на 6, Миха у 3 реченице, а Хабакук у једну реченицу: „Праведник живи у вери својој“.

Пропаст Патриаршије

Јевреји под првим хришћанским царевима

Све је више и више слабила моћ Патриаршије. Р. Гамлел IV и Његов син Р. Јеуда III слабо су познавали законе, а сем тога толико су осиромашили, да су били приморани сакупљати новчане прилоге, како би барем спољашњи сјај Патријаршије очували. Р. Јеуда III завео је одредбу да учењаци надгледају општине и школе, да би их очувао од пропасти. Илел III (око 360) је и сам уредбу, на коју су патриарси нарочито полагали право, на име да утврђују календар по исказу сведока, напустио тиме што је календар засновао на унапред тачно прорачунатим законима, и на тај начин и нехотице прекинуо сваку везу између Јевреја ван Јудеје и патриаршије¹⁾. Јеврејска је година месечна, и броји 12 месеци (у преступној 13 и то по 30 или 29 дана. Изједначење са сунчаном годином, за којом месечна година заостаје за 11 дана годишње, постизало се за седам преступних година у периоду од 19 година (3, 6, 8, 11, 14, 17 и 19 год.).

Последњи значајнији палестински Аморејац био је Р. Абау у Цезарији. Он је живео крајем 3. века, за владе Диоклецијана. Познавао је и грчки језик. Он је учио: „Радије буди међу прогоњенима него међу прогонитељима... Поред скрушених не могу ни савсвим праведни да постоје“. Поради своје велике образованости и племенитог карактера уживао је особит углед код римских власти.

Под Диоклецијаном (284—305) и његовим наследницима уживали су Јевреји потпуну слободу вере. И Константин први, византијски цар, издао је, још пре него је прешао у Хришћанство, закон о верској толеранцији, који је и Јевреје заштићавао. Али када је 312 године хришћанска вера била призната државном, онда је престала свака трпељивост према Јеврејима. Прелаз из хришћанства на јеврејство оштро се кажњавао, и Јеврејима је било забрањено да држе хришћанске робове. На првом општем црквеном сабору (концилу) у Никеји (325 год.), пресечена је последња нит која је везивала хришћанство за његову матичну веру. Шабат је пренет на недељу, а Ускрс, који су дотада многе хришћанске општине скупа славиле са јеврејским празником Песах,

¹⁾ Потицај за то дало је ратно стање, које је у то доба, за владе Гела, владало у Палестини, услед чега је и објављивање новог месеца преко гласника било немогуће.

пребачен је на прву недељу после првог пролетњег пуног месеца, Константинов син Констанције (337—361) поштрио је очеве законе против Јевреја одредивши казну заплене имања за прелаз с хришћанства на јеврејство, а казну смрти за склапање бракова са Јеврејима.

Срећно доба имали су Јевреји још само за време кратке владавине Јулијана (361—362), који је од тада био назван „Апостата“ (Одметник). Он се одликовао класичним образовањем и племенитим карактером, и био је непријатељ верског прогањања. Он се дивео јеврејским узвишеним идејама, које нашао у Св. Писму, и узео је Јевреје под своју заштиту. Он упућује свима јеврејским општинама писмо, у коме назива тадашњег патриарха Илела „братором“, наређује укидање порезе, и обећава да ће по свршетку персијског рата посетити Јерусалим. Припремао је и обновљење Храма, али није нашао довољно помоћи међу самим Јеврејима, и тако је овај план био заувек напуштен.

Па и Јулијанови наследници показали су доста трпељивости према Јеврејима. Тако на пр. Теодосије Велики (379—395) заузео се за њих кад су их прогонили антиохијци и милански бискупи. Он забрани рушење њихових храмова и запрети тешким казнама онима који ту забрану буду кршили. Наређује и то да се Јевреји не позивају суботом на суђење. Али доцније Јеврејима је опет одузето право на јавна и државна звања и на војну дужност.¹⁾ Непријатељство се све јасније испољавало, и свима сретствима ишло се на то, да им се онемогући вршење њихових верских обичаја и прописа, и да се отисну из јавног живота. Јевреји нису смели подизати нове Синагоге, а и околина им је показивала највећи презир. Много повољније развијао се положај Јевреја у Вавилонији.

Кнезови изгнанства и вавилонске школе

Као што су палестински Јевреји у личности Насиа (Патриарха) имали свога поглавара, тако су Јевреји у Вавилонији имали свога „кнеза изгнанства“ (Реш галута или Рош Гола). Његова моћ и достојанство све су више расли развитком новог персијског царства. Кнезови изгнанства, иначе потомци куће Давидове, били су посредници између јеврејског народа и персиског краља, према коме су били у односу вазалских кнезова. Као спољашни знак

¹⁾ По закону Теодосија II. год. 439.

свога достојанства носили су свилено одело и златни појас. Живели су раскошно, а сретства за то радо су им пружали многобројни и имућни Јевреји који су живели у земљи. Возили су се улицама у златним колима и држали многе слуге. Они су били судије у кривичним и имовинским стварима Јевреја, имали су надзор над јавном безбедношћу, скупљали за државне касе порезе и именовали судије и чиновнике. Свако противљење њиховим наредбама кажњавали су по оријенталном закону батинањем, а дешавало се, иако ретко, да су кнезови свој положај и злоупотребљавали. Научника међу њима било је мало, и већином су били такви који су Закон слабо познавали.

Права супротност кнезовима изгнанства биле су поглавице вавилонских академија. Прогоњени на Западу, они су центар јеврејског духовног живота пренели у Вавилонију. Палестина је била земља где се родила усмена традиција, а Вавилонија је узела да та предања објасни, и да на подлози Мишне сазида чиновску зграду, која ће Јеврејима вековима омогућити опстанак. Два ученика Р. Јеуде а Насиа, неимари, који су први отпочели то велико дело и у Вавилонији основали славне академије, били су Рав и Шемуел. Рав, Вавилоњанин (родио се 175 год.), основа у Сури своју школу, пошто је ту затекао велико незнање у верским обредима. Његова је школа била јако посећена, и он је сам издржавао своје ученике, који су га толико волели да га нису звали његовим рођеним именом Аба Арека¹⁾, него само Рав (учитељ).

Да би својим слушаоцима омогућио да поред студија себи хлеб зараде, скупљао их је у школу (Бе-Рав) месеца Адара и Елула т. ј. пре празника Песах и Рош Ашана. И чланови разних других школа долазили су на ова закључна предавања, да би заједнички претресли све оно што је Рав у претходним предавањима изнео. Да не би народ остао без потребних поука, држао је на 8 дана пред главне празнике јавна предавања, која су увек била јако посећена. („Ригле“ Рав је тумачио Мишну и при том пазио на разна предања). Велики део његових одредаба о обредним прописима добио је временом силу закона. Он је у својим објашњењима најрађе истицао, како верски закони облагорођују људе. „Ко нема сажалења према својим ближњима“, учио је он, „тај није потомак Аврамов“. Велике заслуге стекао је Рав уређењем судова

¹⁾ Арека је вероватно име неког града. Неки опст мисле да Арека означаје реформатора.

и стручним образовањем судија. Одликовао се и као верски песник. Он је написао молитву за млади месец (Јеи Раџон), као и молитве за веће празнике¹⁾. Он уједињује у овим молитвама све људе на земљи, и чезне за оним временом када ће сви народи везати своја срца у братству и живети по вољи Божјој. На измаку празника Јом Кипур молимо се Богу речима Равовим: „Ти пружаш руку грешницима и десницу своју покајницима“. Својим узвишеним радом на свим пољима јавног и приватног живота, Рав је уздигао Јеврејство у својој отаџбини на велику висину. Висока школа у Сури, „мала светиња“ постао је центар за све Јевреје света. Рав је уживао на двору краљевом велики углед, а у народу беше врло омиљен. Његов највиши циљ је био васпитање и образовање омладине. Родитељима је давао овакав савет: „Никада родитељи не смеју своје дете хвалити пред другима, јер због шарене хаљине коју је Јаков дао једном свом сину, омрзнула су се браћа и задала су родитељу велики бол“. Но уза сав огромни углед и поштовање које је уживао, Рав се није понео, него је остао увек пример благости и скромности. Умро је дубоко ожален од народа 247 год.

Богато обдарен и многостран био је његов пријатељ Шемуел. Он је имао своју школу у Неардеи, а бавио се поред законодавства и медицином, нарочито очним болестима. И астрономију је волео, па се могао и похвалити овим речима: „Мени су небески путеви тако познати као улице у Неардеи“. Шемуел је у грађанско-правним питањима вредео као највиши ауторитет. Његове одлуке добиле су снагу закона. Он је поставио принцип: „Дина демалхута дина“ (државно право је истинско право), т. ј. Јевреји морају признавати и земаљске законе у свим световним стварима, а и сама им вера наређује да се тим законима покоравају. После смрти Рава, припало је Шемуелу духовно вођство народа, и он је знао да благом и мудроумереношћу изједначи све дотадање супротности разних назора и измири Јеврејство с народом земље у којој се тада живело. фанатични персијски свештеници, који су обожавали ватру, продрли су у домове Јевреја, одузели им свеће и ватру која је горела на огњиштима, и приносили су их у својим храмовима као жртве. Почели су Јевреје и прогонити. Али Шемуеловим заузимањем и мудроумереном фанатизам је персијски с временом попустио, и њихов однос

¹⁾ Шофарот за Рош-Ашана.

према Јеврејима постао је потпуно пријатељски. За владања персијског краља Сабура I знатно се побољшало стање Јевреја у земљи. Овај културни владалац примио је радо Шемуелове мудре савете и опходио се пријатељски с њиме у толикој мери, да су Шемуела у шали називали краљевим доглавником. Шемуел је учио, а својим држањем показивао, да се Јеврејство мора увек везати с љубављу према отаџбини. Он је умро 254 год.¹⁾ Пет година доцније Неардеа би разорена.

Међу вавилонским Аморејцима треба истаћи ове као најзначајније:

Рав Уна, ученика и наследника Равова. И поред свог сродства с Реш Галутом, он је био сиромаш и обрађивао је своје мало имање сам. Доцније се јако обогатио, и своје богатство употребио у племените сврхе. За време сваког обреда обичавао је отворити сва врата у кући и гласно објавити свим пролазницима: „Ко је гладан нека дође и нека се насити.“ У његовој школи у Сури, којој је пуних 40 година стајао на челу, често би се скупило и до 800 ученика. Због неоспорног ауторитета Р. Уне постао је Вавилон независан од Палестине.

Савременик Р. Уне био је Р. Јеуда Јехезкел, који је, одмах по разорењу Неадрее, 258 г., засновао школу у Пумпадити. Он се прославио својом нарочитом оштроумношћу²⁾. Његова су предавања обично била из правног подручја, јер је ту имао најлепшу прилику за свој оштроумни метод. Умро је 299 године.

После његове смрти преузео је његову учитељску делатност у Пумпадити оштроумни учењак Рабабар Нахмани. Своје многобројне ученике знао је да занесе јасним и стварним расправама алахичног садржаја, а зачињао их је и духовитим изрекама. Његова главна делатност огледа се на образовању традиционалних прописа и на изглађивању супротности које су с тим у вези настале. Преко 20 година радио је у школи у Пумпадити. Умро је у бекству пред персијским прогонитељима (320).

Раба је свога нећака, сироче Абаје-а, васпитао и учио законодавству. О младићу, који је зарана испољавао сјајне способности, говорио је његов ујак: „Већ се на пупољку види какав ће се слadak плод из њега развити“. Због своје оштроумности рано

1) Према Јунку — „Јевреји у Вавилонији“, за годину смрти се узимала 257 година.

2) Његови завидљиви непријатељи говорили су: „У Пумпадити се протерује слон кроз иглене уши“.

је изабран за поглавицу школе у Пумпадити. Он се бавио и природним наукама, медицином и астрономијом. Абаје је био благ, попустљив, строго праведан и опомињао је на скромност и предусретљивост и према самим незнабошцима. При својим одлукама имао је нарочито у виду народне обичаје.

Срдечно пријатељство везивало је Абаје-а с Рабом, поглавицом школе у Махузи, коју је овај сам засновао. И од једног и од другог преостале су многобројне мудре изреке, које су стране новим пупољцима и цветовима јеврејске науке, а садржале су у себи одређене прописе о начину како треба да радимо и живимо. Млади људи из свих крајева јурили су к Рабу, и он их је морао опомињати да из превелике љубави за науком не напусте своје свакидашње занимање. Његова су предавања била још више обљубљена него Абајина, јер су се одликовала нарочитом јасноћом и лако схватљивошћу. Он је обично говорио: „Једно зрно бибера (оштроумности) боље је него цео џак лубеница“.

Као што је Р. Јеуда а-Наси средио законско градиво Мишне, тако је Раба почео скупљати и утврђивати многобројна тумачења Мишне, која су у међувремену настала. Био је то огроман посао, који је доцније наставио његов ученик Рав Аши.

Рав Аши је веч у младости добио достојанство поглавара школе. Он је био први после Р. Јеуде а-Насиа који је спољашњи сјај спојио са ученошћу. Он је с временом постао толики ауторитет, да су се и сами кнезови изгнанства покоравали његовим верским одредбама. Уживао је толики углед, да је добио почасно име „Рабана“ (наш учитељ).

Р. Аши је предузео огроман посао да скуп, пробере и среди целокупно градиво о предањима и тумачењима Мишне. То се огромно градиво у вавилонским школама било толико нагомилало, да је само његов ауторитет и његова дуга делатност до 427 године била у стању да га среди. Пуних 60 година био је он на челу школе. Сваких 6 месеци, кад су се учењаци и ученици скупљали, прелазео је с њима по један или више отсека Мишне и измењивао с њима мишљења. Пошто је у току од 30 година цело градиво прешао, приредио је другу ревизију с изменама и допунама. Редакција није морала да све градиво предања заврши, него само да му утврди облик у ком ће се оно предавати даље ученицима. Р. Аши уосталом није ово дело ни довршио, а још мање написао. Истом прогони под персијском влашћу, који су трајали до 475 године, и који су забрањивали држање предавања

и рушили јеврејске школе и синагоге, учинили су да су поглавари школе у Сури и Пумпадити, Равина и Р. Јосе, најзад завршили дело које је Р. Аши био започео. Ово дело, названо „Гемара“, има да захвали за свој данашњи облик Саборејцима (Савораемислиоци), како су се звали управници школа који су наследили Аморејце.

Талмуд

Гемара је, по својој главној садржини објашњење Мишне и њој сродних дела (Тосефта, Мехилта, Сифра, Сифре, и других). Стога после самог текста Мишне, одмах следи дотично тумачење, које се зове Гемара. Гемара или строго логично обрађује верско-законску страну њену (Алаха) т. ј. ток, правила, норме за време вежбе или даје фигуративна тумачења, која више утичу на срце и осећање (Агада).¹⁾

Гемара заједно с Мишном назива се заједничким именом „Талмуд“ (т. ј. поука, студија), и то „Талмуд Бавли“ (вавилонски), за разлику од „Талмуд Јерушалми“ (Јерусалимски), који је много краћи и мање признат, те се мање коментарише и студира.²⁾

Талмуд припада најизразитијим и највећим споменицима људског ума. Он се заиста не може упоредити ни с једним литерарним делом. Он чини један свет за себе, у који мора човек да се задуби с пуно љубави и труда, и то само уз помоћ способних учитеља. Дванаест великих „фолианта“ са 64 отсека Талмуда не чине једно јединствено и систематски сређено дело, које би површном читатељу пружало готове и обрађене теме. Талмуд се уопште не може читати без удубљивања; он се мора брижљиво учити. Талмуд не садржи једну сређену ризницу, готових чињеница, него просто низ неповезаних оштроумних истраживања од неко 2000 учитеља Закона и од неко 1000 година. Он нас уводи у велику радионицу јеврејске мисли и размишљања, и пружа нам прилику да тражимо најдивнију мисао човечанства, од њеног постанка па све до највишег развитака. Све примедбе, питања и одговори, како их обично жива дебата пружа, уплетени су у Талмуд. Све ово даје целини необичну свежину и живост.

¹⁾ Агада значи буквално „прича“, али се под истом разумевају и бајке, легенде и песнички украси о библијским лицима или догађајима.

²⁾ Настао око 370 године.

При студији Талмуда човек долази у положај да се осведочи о духовним борбама на високим школама, о свима могућим питањима Божјег сазнања, религиозног делања, права, филозофије, математике, медицине, историје и географије; из сваке науке узета је опрема која служи за потврду или за обарање наведених назора.

Ако је проучавање Талмуда необично тешко већ због саме огромне и несређене грађе, не мање тешкоћа пружа чудан облик овога циновског дела.

Првобитно је све то било скројено зато да се упамти. За најзамршеније истраживање требало је наћи најзбијенији облик и најкраћи наговештај. Па и сам језик којим је Талмуд написан није лако разумљив, не само због многобројних стручних израза (*termini technici*), већ и због небројених елемената сирског, персијског, арапског, латинског и грчког језика.

Али неуморно занимање овим делом изоштрило је јеврејски ум, сачувало је Израел у тешким временима прогона и беде од пропасти, и као извор живота одржало га увек светим и крепким. Ове легенде дубоког садржаја, приче, приповетке и народне изреке, које се у мору Талмуда уздижу попут сунчаних острва утицале су увек благотворно на духовни живот и на ведро расположење народа коме су биле намењене. Тако је Талмуд постао васпитач јеврејског народа.

У исто време он је и непроцењиви извор за религијску, културну и правну историју старих народа. Из причања о личним доживљајима учитеља Закона и из приказа временских догађаја упознајемо обичаје и морал несталих нација.

Но главни циљ талмудског закона јесте остварење, великих етичких идеја и религиозних истина у животу. Прописи и церемоније, молитве и благослови морају онемогућити прекршаје моралних закона, и људе одушевити за морално добро у сваком тренутку живота. Талмуд је неко даље развијање библијских светих закона, Попут Библије, и Талмуд тежи да социјалним уредбама стане на крај невољама и беди живота.

Талмуд познаје и залаже се за уредбу народне кухиње, за негу сиромаша и болесника, за збрињавање удовица, сирочади и робова, узима у заштиту радничке класе и т. д. Он захтева верну приврженост држави и живо учешће у сваком делу љубави и хуманости¹⁾.

¹⁾ Велики део Талмуда преведен је и на немачки. Учењаци (нарочито Л. Старк) почињу да ово огромно дело све више цене, и оно све више постаје предмет њиховог истраживања.

ЧЕТВРТИ ДЕО

ОД ЗАКЉУЧКА ТАЛМУДА ДО ПРОПАСТИ ГАОНАТА (500—1040)

Јевреји који су живели раштркани по свој Персији, морали су, и поред своје верности персијанским краљевима, врло често трпети од њихове тиранске власти. Нова страдања нашла су за њих за фанатичнога Маздака, који је својим идејама успео да се прекине с дотадашњим начином живота, који је почивао на породици и на заједници. Против ових начела, која су се противила и правном и моралном осећању појединца, устао је 507 године млади егзиларх Мар Зутра, поставио се на чело неких 400 јеврејских ратника и постигао сјајне успехе, док није био заробљен и на мосту вароши Махузе погубљен. И тек под краљем Нурширвом настале су за Јевреје опет године одмора и мира. Уживајући потпуну слободу вероисповести, они су тада могли поново да отворе своје школе у Сури и Пумпадити.

Школске поглавице, Саборејци развили су мало самосталне делатности. Они су се ограничили само на то да изједначе противуречна учења Аморејаца, и да о многим нерешеним питањима донесу своју одлуку. Саборејцима има Талмуд да захвали и за своју писмену стилизацију, а и за свој данашњи облик, јер су неки од њих написали и понеке додатке и допуне Талмуду.

Делатност Саборејаца била је ипак кратка века, јер су им политичке прилике пружале сувише мало мира за рад. У борби око престола Јевреји су морали много да трпе. Но и поред овако тешког псложјаја, они су у Персији живели у врло великом броју. Њихово стање није се ни у данашње доба много изменило, и они још данас живе ту притешњени и презрени.

У то време (500—800) пада и састав тако званих „малих трактата“, који обухватају кратак извод обичаја и прописа на које се мора пазити у свакодневном животу: на пр. правила уљудности

и моралности (Дерех ерец...), обичаји за време жалости (Евел рабати), одредбе о опреми пергамене Торе и „Тефилин“ и т. д. (Мацехет Соферим). У то доба почела су се скупљати и разна агадска објашњења предавања о садржају пет књига Мојсијевих и Мегилота.

Ова збирка тумачења Агаде за поједине књиге Мојсијеве носи име „Мидраш раба“: на пр. „Мидраш берешит раба“, за прву књигу Мојсијеву; „Мидраш шемот раба“, за другу књигу Мојсијеву, и т. д. Ова дела нису сва од једног писца. Време њиховог постанка иде од 6 до 12 века.

Јевреји у Арабији

Арабију, као пограничну земљу Палестине, Јевреји су још у најстарија времена посећивали и у њој живели, али, после разорења Јерусалима, Јевреји су се тамо у масама заклонили. У северноарапској покрајини Хаибар живело је више јеврејских племена, која су стајала под својим поглавицама (Шејх), и имала попут хришћанских ритера своје утврђене градове и проводила бедуински живот. По језику, обичајима и начину живота они се нису разликовали од племенских сродних им Арабљана. Ни у храбрости нису за њима заостајали, шта више борили су се с њима и за палму песништва (песничке утакмице). Али су остали верни вери својих праотаца. Они су строго пазили на празновање Суботе и других празника, и били су у духовној вези са својом браћом у Јудеји. Као сведочанство за способност и дух који је провејавао овим арапским племенима може да послужи јеврејски кнез и песник Самуел (Шемуел) бен Адија, кога су и Арабљани славили ради врлине. Он је рађе жртвовао своје дете, само да не изда непријатељима благо које му је пријатељ поверио. „Издаја је срамна огрлица која не рђа, а мој син има брата“.

Утицај Јевреја на Арабљане у почетку 6 века био је тако велик, да су Јевреји, као на пр. у Медини, имали неку врсту преласти; а и један краљ Јемена с великим делом својих поданика примио је јеврејство. Овај краљ, по имену Јусуф, огорчен, доцније, ради злостављања Јевреја у Византији, даде, из освете, погубити више хришћанских трговаца, који су трговачким послом били дошли у његову престоницу. На то византијски краљ Јустин I нареди краљу етиопском, коме је јеврејско краљевство одавно било трн у оку, да зарати на Јусуфа. Држава Јусуфова би униш-

тена, а Јусуф се сам баци с једне стене у море, да не би допао у непријатељске руке (530 г.).

Јеврејство је било од великог утицаја и на самог Мухамеда и на његову веру Ислам (потпуна оданост Богу). Неколико Јевреја упозна Мухамеда с библијским садржајем, и он узедоције главна своја учења „Корана“, о јединству Бога, о забрани идолопоклонства и ликовних претстава Бога, о освети и Божјем суду, из Старог завета, подесивши их вешто схватању својих назора, Мухамед се много трудио да Јевреје придобије за себе и за своју веру. Њима за љубав увео је посни дан Ашура, т. ј. посни дан 10 Тишриа, и одредио је смер молитве (Киблах), место према Меки у правцу Јерусалима. Уза све то успео је да придобије само врло мали број присталица међу Јеврејима. Стога је Мухамед измислио ново време поста и правац молитве, а као дан одмора одредио петак. Пријатељски односи који су владали у почетку између Ислама и Јеврејства претворили су се скоро у отворено непријатељство и жестоке борбе. Јеврејска племена била су лишена слободе и присиљена да приме Ислам, или да се селе из земље. Тако су Јевреји учитељи Мухамедови, незахвално били награђени и страховито прогоњени.

Једва је прошла једна деценија после Мухамедове смрти, а већ су најлепше земље Арабије и северне Африке биле потчињене Исламу. Ослабљено Персијско Царство и Палестина подлегли су првим насртајима фанатичних Арабљана. После опсаде, паде Јерусалим год. 633. Халиф Омар ограничи права Јевреја у свима освојеним земљама. Били су искључени од сваке јавне службе. Ипак су се под новом владом осећали срећнији, јер су били слободни од верских гоњења. Јевреји су, раније, због вере своје, били запостављени од фанатичара, али, као људи и грађани, уживали су општу пажњу. Шта више, кнеза изгнанства, Бостанаја Халиф Омар је толико одликовао, да му је дао за жену ћерку једног персијског кнеза (642). Наклоност и верност коју су Јевреји изјавили Халифу Алији примио је овај с великом љубазношћу. Он је школским поглаварима у Вавилонији признао ранг високих државних службеника. Тиме почиње нови отсек јеврејске историје, доба Гаона.

Гаони (Геоним)

Поглавице обеју школа, у Сури и Пумпадити, носили су за време арапског господства титулу „гаон“, т. ј. „Високи“ (Екселенција). Док је егзиларх заступао политичку власт и убирао порезе

општина за државну благајну, гаон је био верски поглавар. Он је објашњавао Талмуд, издавао нове законе и наредбе и старао се да се изврше. Вавилонско-јеврејске општине и њихово уређење значиле су за све Јевреје, широм света, доказ новог сјаја и моћи. У кнезу изгнанства гледали су они кнеза с Давидовим скиптром, а у гаону живог носиоца Божје науке. Богати поклони и кнежевски дарови засипали су их, само да би достојно могли наступати и одржавати високе школе у стародревном сјају. У синагогама се сваке суботе молило за кнезове изгнанства и поглавице школа (Јекум пуркан).

Постепено се углед гаона издигао изнад угледа егзиларха, јер се јеврејска верска наука све више неговала. У Вавилонију су долазили ученици и људи, жељни знања, из свих покрајина. Изасланици гаона обилазили су све земље с наредбама и објавама и доносили одговоре на постављена верска питања. Уз гаона стајао је врховни судија и седам главних учитеља, који су чинили једну скупштину, сличну ранијем Синедриону. Овај колегиј није био само наставничко тело, него и једна врста саветодавног и одлучујућег већа. Два пута годишње (у Адару и Елулу) одржавале су се велике свеопште скупштине, на којима су се објашњавали поједини отсеци Талмуда, изгласавали нови закони и одредбе и расправљала се сва верска питања која су стизала из разних крајева.

Ти одговори (респонза) сачували су се до данас у великом броју и претстављају веома важан споменик Јеврејства тога времена. Овој литератури „респонза“, која обухвата све стране људског живота и знања, прикључује се и велики број самосталних, добро уређених дела, која пружају јасно сведочанство о духовној способности и делатности гаона. У то време почео се Талмуд систематски обрађивати. Средином VIII века написао је Р. Ахај из Таба дело „Шеелтот“ (питања, истраживања), у коме се, у виду предавања за недељне отсеке Торе, расправљају религиозни закони и морални начин живота Израелаца. Грађа је узета из целокупне талмудске литературе и груписана према предмету. Дело је постало веома популарно ради ванредног прегледа и једноставности. У то време живо се осетила потреба приручних талмудских законика. Зато је слепи гаон Јеуда у Сури саставио једну збирку правно-религиозних закона из Талмуда, у којој наводи само закон а изоставља талмудску дебату и расправу: Симон из Каире у своме „Алахот Гедолот“ (Велика збирка закона), скупио је све заповеди и забране, укупно 613 на броју. У 9 веку настао је и први тал-

мудски лексикон „Арух“, који је издао гаон Цемах у Пумпадити; најзад и први молитвеник „Сидур“ од Рав Амрама литургијско дело, које садржи молитве за целу годину, а уједно наводи све обреде.

Саадја

Један од најчувенијих гаона, који се с правом може сматрати оснивачем јеврејске науке, био је Саадја. Ради своје необичне даровитости, великога знања и поузданог карактера, био је запажен од вавилонских високих школа. Иако се до тада никад није једном странцу дала највиша част у Вавилонији, ипак је 928 године Саадја био позван у Суру као гаон, и он, за кратко време, подигне углед Академије, којој је претио скори пад. Његово несавитљиво осећање за правду и истину довело га је доскора у сукоб с егзилархом Давидом, чију је незакониту одлуку о неком наслеђу Саадја одбио да потпише. Егзиларх је збацио Саадју с његовог положаја, прогнао га из земље, а на његово место именовао новог гаона. Али се Саадја није дао тиме уплашити, него објави да егзиларх Давид није вредан своје части, а за егзиларха именована његовог млађег брата. Халиф, кога је била предобила странка егзиларха Давида, реши спор на штету Саадје. Он је морао напустити Суру и повући се у Багдад (933—937), посветивши се књижевном раду. Овај спор, који је поцепало јеврејске општине у 2 тора и имао најжалосније последице, најзад је стишан и Саадја је био враћен на свој стари положај, 937 г. Он је био гаон још пет година, и умро је у старости од 50 година (942).

Саадја је један од највећих научника јеврејских. Он је владао целом широком облашћу талмудске науке, познавао је сву грађу тадашње образованости, и положио је основ за рад на уједињењу филозофије и вере. Његов највиши циљ био је да доведе у склад живот и науку. Он је први Св. Писмо превео на арапски језик, који је тада био матерински језик Јевреја Египта и других земаља, и тај превод попратио тумачењима, у којима је покушао да доведе у склад талмудске погледе са једноставним текстом Торе. Овај је превод био од великог утицаја свуда где су Јевреји живели под арапском влашћу.

Као религиозни филозоф, Саадја је дао ванредно дело „Емунот ве деот“ (Вера и наука)¹⁾, који се дели на 10 отсека, Он до-

¹⁾ То се дело појавило на арапском језику 934 године. На јеврејски је преведено у 12 вeku од Јеуде бен Тибона (на немачки од Фирста 1815 г.).

казује у њему најпре Божје створење света из ничега (1 отсек); затим да је Бог један једини, свезнајући, свемогући, да нема никаквог облика, и да се речи Библије које говоре о Божјој слици и облику морају схватити само у пренесеном значењу (2 отсек); (3 отсек) о Божјем открочењу; (4 отсек) о послушности и непослушности према одредбама и забранама Торе; (5 отсек) о слободи воље; (6. отсек) о суштини и бесмртности душе; (7 отсек) о васкресењу мртвих; (8 отсек) о Месији; (9 отсек) о награди и казни; и најзад у 10 отсеку изјављује Саадја да вера има ту сврху да човека просвети и да га поведе путем моралног живота. Он се не задовољава само тиме да своју веру логичним доказима учврсти, него се с успехом бори да сузбије погледе и назоре оних који сумњају и поричу истинитост вере (на пр. Караити). Поред овог главног дела, написао је он и приличан број језичних и граматичких радова, као и више синагогалних песама, које су садржане у његовом „Сидуру“.

Ускоро после смрти Саадје пропао је и Гаонат у Сури. Школа је после 700 и више година деловања затворена. Пумпадита, сада једино седиште Гаоната, очувала је још неколико деценија своју славу са два знаменита човека: Шериром и Хајем. Шерира (умро пре 1000. године), издао је једну посланицу, тако звано „Шеририно писмо“, које важи као главни историјски извор овога периода. Оклеветан од својих непријатеља, Шериру је у његовој високој старости Халиф лишио свега иметка. Пре своје смрти пренео је своје звање на свога сина Хаја (рођен 940 године), који је познат као велики учитељ Закона и пријатељ Науке, и који је због племенитог карактера постао љубимац народа. Признат као талмудски ауторитет, написао је, као и отац, много „респонза“. После његове смрти (1038.) за гаона би проглашен унук поменутог егзиларха Давида, који је, после две године, био од Халифа утамничен. Умро је као мученик у затвору. Његовом смрћу пропада и Гаонат, 1040 године.

Караити (Karaim)

У подручју Халифата појавила се средином 8 века секта Караита, која је одбацила усмени закон и слепо се држала Св. Писма, по чему је и названа „Синови писма“ (Бене микра). То су заправо духовни потомци Садукеја. Као оснивач те секте важи Анан бен Давид, учен и честољубив човек, који је прво деловао

у Багдаду, а после се преселио у Јерусалим, где је сазидао једну синагогу и основао прву општину Караита. Једна од првих новина Ананових била је та што је одбацио календар, уведен средином 4 века, и почетак месеца поново одредио према појави младог месеца (молад), а други дан празника одбацио.

Свом строгошћу празновали су Караити суботу. По речима Св. Писма: „У свим домовима вашим не смете суботом ватру палити“ забрањено је палење светла и ватре суботом: затим, не удаљавају се из места становања, пошто се буквално држе заповести: „Останите сваки на свом месту, и нико нека не напусти место свога становања, седмога дана“ (2 књ. Мојсијева, кап. 16, ред 29). У основи се разликују Караити од Рабанита (т. ј. претставника званичног, рабинског јеврејства у празновању празника и поста и у богослужењу. Празник Седмица (Шавуот) светкује се недељом, и то 7. недеље после прве недеље по Песаху. Први Тишри не важи ни као почетак године ни као дан кад се дува на шофар, већ је само дан молитве и покајања. На празник Колиба (Сукот) не знају за лулав, а Ханука се уопште не светкује. На разорење Јерусалима потсећа их 10 Ав, место 9. Брачни закони, као и закони о јелу, знатно су измењени: исто тако измењен је ток и ред молитава. Држе се закона „цицит“ али не и закона о „тефилин“, и „мезузе“.

Караити се баве занатима, земљорадњом и трговином, а одликују се вредноћом, поштењем и моралним животом.

Они су се за кратко време раширили по Египту и по другим суседним земљама. Још данас има Караита у Русији, у Галицији, Александрији у Палестини а нарочито на полуострву Криму. Како би доказали исправност свога назирања, да наиме усмена наука нема законске вредности, Караити су се марљиво почели бавити проучавањем Св. Писма и јеврејског језика и тако утирали пут новој знаности јеврејском језикословљу и коментирању Св. Писма (ексегеза). Да би Рабанити били у стању да иступе против назора и учења Караита, морали су и они да озбиљније проучавају Св. Писмо. Тако је настало цветно доба изучавања и развитака јеврејског језика.

Самарићани

Једна друга, много старија, јеврејска секта, која постоји још само у веома малом броју, јесу Самарићани.¹⁾ Сами себе називају „Шомерим“, т. ј. чувари и заштитници Закона. Јевреји су их назвали Кутим, јер су они били незнабожачки насељеници, које је Салманасар у своје време преселио у Самарију из Вавилоније, Куте и других места Асирије. Они су попримили израиљске обичаје и богослужење, али нису напустили сасвим своје старо идолопоклонство. Хтели су да учествују и на другој обнови Храма, но Зерубавел им је то забранио. Огорчени с тога, покушали су разним сплеткама да омету грађење Храма. Огорчење је доцније још више порасло због тога, што су се сви Јевреји који су се били оженили незнабожачким женама, по наредби Нехемије, морали одрећи таквога брака и напустити жену и децу. Међу онима који нису хтели да се покоре овој наредби, био је и унук првосвештеника Ељашива, по имену Менаше, и Нехемија га је прогнао. Он је онда подигао на брду Геризим, које је по прастарим успоменама било свето, храм сличан оном у Јерусалиму, у коме се он сам прогласи првосвештеником и уреди своје нарочито богослужење. Тиме је верско цепање Израелаца и Самарићана било довршено (верски расцеп), и међусобна мржња се све више повећавала; нарочито је она ојачала када се Самарићани, које су Макабејци потисли, придружише њиховим непријатељима. Јоханан Хиркан разори Самарију, а уједно и храм на брду Геризим.

Свети списи и обичаји Самарићана битно се разликују од јеврејских. Текст њихових пет књига Мојсијевих, који је написан јеврејским језиком а самарићанском азбуком, садржи многоструке понекад скроз самовољне измене. Осим пет књига Мојсијевих, држе они за свету још и књигу Јеошуа, која се скоро посве разликује од наше. Она је постала доцније, пуна је бајки и прича, а износи историју Самарићана све до цара Адриана.

Осим суботе, кад попут Караита у својим домовима не пале светло а још мање ватру, Самарићани празнују седам празника. Главни им је празник Песах, уочи тога дана приносе јагњећу жртву у име целе општине уз велико славље. То је једина жртва коју Самарићани још и данас приносе. Седам дана једу неквашен хлеб, али држе, попут Караита, само 1. и 7. дан за празник. Три

¹⁾ Има данас свега 150 чланова.

дана пред празник Седмица (Шавуот) празнују „Синајски дан“, кад се цела Тора има да прочита. Исто се чини и на сам празник Седмица (Шавуот), који пада увек у осму недељу, рачунајући од недеље која долази после Песаха. Пети празник је дан успомене на „шофар“, Рош Ашана. Шести празник је „Дан Измирења“; тога дана одржава се строги пост и ћутање, и цео дан проводе у Храму певајући побожне песме и читајући Тору. Последњи празник је празник Колиба (Сукот), кад се с лулавом у руци иде на брдо Геризим и ту станује у колибама. Иако су Самарићани у посматрању верских закона врло савесни, што им и сам Талмуд признаје, ипак су их правоверни Јевреји сматрали као неку врсту полунезнабожаца, јер су, по тврђењу Талмуда, остали и даље идолопоклоници.

Раније их је било у Египту, Сирији и по другим крајевима; данас се налазе само још у Наблусу, негдашњем старом Сихему (отприлике нешто око 12 сати од Јерусалима), и то у веома малом броју, можда свега неколико десетина. Имају свога нарочитог свештеника, а баве се земљорадњом, трговином и занатима. У науци су веома заостали; неколико њихових ученика писали су о пет књига Мојсијевих.

Јевреји у Европи

а) Под Источним и Западним Готима

У држави источних Гота, коју је основао Теодорих Велики (493—526), и која је убухватала Дакију, Илирију и скоро сву Италију, Јевреји су живели још од првих времена.

Источни Готи, као и њихови краљеви, одликовали су се трпеливошћу према иноверцима. Теодорих је изјавио: „Ми не можемо ником веру натуравати, јер се нико не може присилити да верује против свога уверења“. Он је признао Јеврејима њихова права и привилегије и узео их у заштиту пред римском црквом. Кад су у Равени 519 године, приликом неке уличне демонстрације, хришћани запалили тамошње синагоге, осудио је краљ целокупно становништво да поново исте подигне. Па и Теодорихов наследник био је склон Јеврејима. Стога су они били Готима верни, и с љубављу су се држали уза њих у свим државним питањима. Кад је на име Јустинијан (527—566) хтео да сруши источнототску власт, и послао свога војсковођу Белизара с војском у Италију, Јевреји у

Напуљу заједно с Готима јуначки су бранили град, те су у оном делу града који је био њима у одбрану поверен, давали и онда отпор кад је остали део града издајством готово цео пао непријатељима у руке.

Јевреји Италије падоше тада под власт грозног Јустинијана, који их је лишио свих звања и части, и свакојако спречавао у вршењу њихових верских прописа и образовању њихове деце. Нешто је боље ишло Јеврејима под Лангобардима, који су се у свему показали трпељиви и дали им сва грађанска права. Папе онога времена, нарочито Гргур Велики (600) били су благи и праведни. Гргур Велики строго је забранио свако насилно покрштавање.

Западни Готи беху створили јаку државу у Шпанији. Овде су Јевреји живели у великом броју као земљорадници, занатлије и трговци. Они су ту уживали општу љубав, тако да су многи хришћани давали своје плодове Јеврејима да их благосиљу, и празновали суботу место недеље, као и празник Песах. Под западним Готима живели су Јевреји у савршеном миру и благостању. Уживали су грађанску и политичку равноправност и потпуну верску слободу.

Из основа се променио њихов положај кад је на црквеном сабору у Толеду католичка странка дошла до превласти. Јевреји су били проглашени неспособним да обављају ма какву државну службу (590). Трпељивост се изметну у грозно гоњење, и свима Јеврејима у држави буде наређено да се у року од једне године или покрсте или из земље иселе. Број оних који су насилно били покрштени мора да је био врло велик (612). Велики број Јевреја оте се овим прогонима бекством, преко Пиринеја, у Франачку. Али ту наиђоше на нове муке. Сви Јевреји који нису примили хришћанство, ако су ма који јеврејски закон вршили, били су кажњени губитком иметка и прогоном из земље,

Годину дана доцније Јевреји Шпаније бише проглашени робовима и расељени по свој држави, а деца испод 7 година родитељима одузета и предана побожним хришћанима на одгајање. Отуда је лако схватљиво што су Јевреји мухамеданском освајачу Тарику клицали (711) и свуда га на његовим пободоносним походима помагали, јер су Арабљани донели Јеврејима спас од вековног ропства.

б) Јевреји под Меровјевићима и Карловићима

У Галији, где се Јевреји још за време римског господства беху населили, живели су они дуго у веома добрим односима с народом. Они су долазили у ужи однос с духовницима, били су државни чиновници и скупљали порезе, шта више долазили су и на заповедничке положаје. Али постепено и ту се пробудио дух нетрпљивости, успело се да се издају закони који су ограничавали права Јевреја, са једином олакшицом што се ретко поступало по тим законима. Народ, наиме, није делио исто нељубазно мишљење црквених људи, и Јевреји су умели да својим знањем сачувају себи повољан положај у друштву. Под Меровјевићима њихов се положај знатно погоршао. Покушавало се наговорити их да приме крст, а многи су се и насилно морали покрстити. Дагоберт (629) прогна из земље све оне који не хтедоше примити хришћанство.

Под Карловићима Јевреји су уживали потпуни мир. Карло Велики (768—814) је био слободан од уских верских предрасуда, и дао је Јеврејима знатне повластице, нарочито као претставницима светске трговине, која му је доносила производе Истока. Да би подигао образовање немачких Јевреја, који су били много заостали иза своје браће у Италији и Шпанији, довео је јеврејске учитеље из Луке (Италија), Калонимоса и сина му Мозеса, у Мајнц (787). Као изасланике моћном Халифу Харун ал Рашиду послао је своја два племића и Јеврејина Исака, који је поверену задаћу извео на задовољство свога владара. По смрти обојице племића који су на путу умрли, Исак је сам донео поздрав моћног Халифа и уз то богате дарове (802). По царевој жељи, како се прича, а посредништвом Халифа, позван је Р. Махир, учењак из Вавилона у Француску, и он је у Нарбони засновао талмудску високу школу и учио јеврејску науку у земљи.

Нарочито повлашћен положај уживали су Јевреји за време Лудвига Побожног (814—840) и његове жене Јудите. По њиховом налогу, а за љубав Јевреја, пазарни дан је са суботе пренет на недељу. Јевреји нису били ограничени никаквим нарочитим законима у уживању грађанских права и имали су потпуну слободу вероисповести. Нарочити чиновник, тако звани „јеврејски мајстор“ (Judenmeister), бринуо се око заштите права Јевреја, који су били у држави јако поштовани као носиоци чистог Божјег сазнања. Јеврејство је тада уживало толико угледа, да је један алемански племић, лични свештеник Лудвига Побожног, напустио хришћанство

и постао Јеврејин (838). Управо ради свог повољног положаја у Франачкој држави раширили су се Јевреји по свој земљи, до Лабе и Одре. Већ у 10 веку живели су Јевреји не само у Келну¹⁾ Вормсу, Мајнцу, т. ј. у најстаријим немачким општинама, него и у Магденбургу, Мерсебургу и у другим источним градовима. Свугде су се бавили не само трговином, него и земљорадњом, и обрађивали су своја поља сами. А били су увек верни грађани благодарни владоцу за безбедан и леп положај који су уживали у држави.

После смрти Карла Ђелавога, који је за личног лекара и најближег тајног саветника имао Јевреје, стаде слабити моћ Карловића. Тада духовници, стари непријатељи Јевреја, почеше подбадати кнезове и народ на прогоњење Јевреја, и није прошло дуго те су Јевреји и овде сматрани за бесправно робље и за нечисте.

Хасдај²⁾ ибн Шапрут и његови савременици

Од оног времена кад су Арабљани освојили Шпанију почиње за Јевреје Пиринејског Полуострва значајно и срећно доба. Поред старошпанског, хришћанског становништва и присталица Ислама, који су говорили арапски, постојало је ту и треће становништво, јеврејско. Када су под халифима Абдурахманом III (912—961) и његовим сином Ал Хахимом уметност и наука поново процвале, Јевреји вични арапском језику узели су видног учешћа у свима научним настојањима, те се за кратко време истакли као научници и државници првога реда. Један од најславнијих државника и носиоца јеврејскога знања и културе био је Хасдај ибн Шапрут (око 900—970)³⁾. Својим знањем јеврејског, арапског и латинског језика, својом ванредном мудрошћу и окретношћу, као и својим чистим и светим карактером успео је Хасдај, лични лекар Абдурахмана, да стече његово поверење у толикој мери, да је постао његов саветник и повереник. Као државник он је учинио велике услуге држави и халифу. Његовим посредовањем склопљен је дипломатски уговор о савезу пријатељства између Халифата и Византијског Царства. Овом приликом унапредио је Хасдај науку

1) У Келну живе Јевреји скоро од почетка 4 века.

2) Или Хиздај.

3) Његове године рођења и смрти нису утврђене. По мишљењу многих као година рођења узима се 915.

тине, што је уз помоћ једног грчког калуђера превео на арапски једно медицинско научно дело, које је византијски цар поклонили халифу. Кад је једно посланство моћног немачког цара Отона I дошло у Кордову, Хасдају је било поверено да с њим преговара, и успело му је да успостави помирљиве односе између хришћанства и ислама, што многи други пре њега нису успели.

Хасдај је, на свом високом државном положају, био веома активан у раду око напретка својих једновераца. Јеврејским школама у Сури и Пумпадити слао је он богате дарове, да би омогућио њихов културни рад. Са сином гаона Саадје водио је писмену преписку, да би преко њега поближе сазнао о приликама своје браће у Вавилонији. Он је био у вези са Дунашем ибн Тамимом, личним пријатељем халифа у Кајровану, учењак који је писао медицинска, астрономска, а првенствено граматичка дела. Овај је саставио за Хасдаја и један астрономски спис о календару јеврејских празника.

Хасдајевом марљивом истраживању имамо да захвалимо за податке о казарској држави, која је била заснована још у 8 веку у области између Црног и Каспијског Мора. Пустолов Елداد а Дани (око 880) први је донео вест о тој држави у Шпанију. Хасдај је ту вест проверио по једном посланству из тих крајева које је било дошло у Кордову, и кад је чуо о тој самосталној јеврејској држави на далеком Истоку, управлио је јеврејском краљу писмо написано јеврејски (по Јакову бен Елазару из Немачке). Ово Хасдејево писмо, као и одговор казарскога краља сачували су се у науци. Према вестима казарског краља, који се звао Јосеф, приредио је бивши Каган (кнез) Булан једну диспутацију (расправу) између присталица хришћанства, ислама и јеврејства. Том приликом је Булан питао прво хришћанског духовника, коју веру више цени, јеврејску или мухамеданску. Овај је одговорио: јеврејску. Исти одговор је дао и мухамедански духовник, који је нагласио преимућство јеврејства над хришћанством. Пошто су се оба противника изјаснила за првенство Јеврејства, примио је Булан јеврејску веру, за коју је одушевио и своје кнезове и народ (780). Ово причање узео је доцније Јуда а Леви за основу своје делу „Кузари“. Јосеф XII, последњи казарски кнез, с поносом истиче у свом писму како је његова држава уточиште верске трпељивости за све вере, и за хришћане и за мухамеданце и за многобошце, и да његов народ срећно живи у многобројним градовима и селима. Још за Хасдајева

живота угрожена је казарска држава од великоруских кнезова, а у 11 веку је потпуно пропала.

По духовни напредак Јевреја у Шпанији била је Хасдајева делатност од великог утицаја. Он је ослободио Јевреје Шпаније сваке зависности од вавилонских школа, на које су, до тада, били упућени, и омогућио им је самостално изучавање и развијање талмудске науке. Његово племенито делање помагале су и ванредно повољне прилике тога времена. У то време беху најиме четири јеврејска научника¹⁾ предузела путештвија по свету у сврху сакупљања прилога за вавилонске школе. Пут их је водио из Суре. Лађа на којој су путовали би од гусара нападнута, а гусари продадоше ова четири јеврејска научника заједно с осталим као робље. Р. Шемарја доспео је у Александрију, Р. Хушиел у Кајрован²⁾, Р. Моше бен Ханох и његов син Ханох у Кордову. Сав изнурен и изубијан глађу и патњама, у самим дроњцима, упао је Р. Моше у школу где је Р. Натан управо држао предавање из подручја Талмуда. По једној скромној примедби Р. Мошеа у погледу самог предавања, одмах је синула његова ученост, и Р. Натан је објаснио општини да место рабина припада далеко пре овоме странцу неголи њему самом. Хасдај на то именован Р. Мошеа поглавицом школе. Из целе Италије, па и из саме Африке, хрлили су млади људи, жељни знања, у Кордову, која је мало по мало постала друга Сура. Овде се студија Талмуда развијала упоредо са студијом свеопште науке. Шпанија је сада, после Палестине и Вавилона, постала класична земља јеврејске науке.

Наука о језику

Код Арабљана је била особито развијена филолошка наука. По њиховом примеру и угледу, и Јевреји су се живо прихватили студије јеврејског језика, и узели писати граматичке и лексикалне

1) Новије истраживање сумња да су сва 4 научника истовремено делала.

2) Р. Хушиел и син му Хананел има велике заслуге за развитак талмудске науке у Кајровану, где је била велика и богата јеврејска општина. Од 910 године, као лични лекар тадашњег Султана, деловао је тамо филозоф Исак Израели, чији су се медицински и филозофски списи с арапског превели на разне језике, па и на латински. Умро је 945 год. у старости од 100 година. У јужној Италији живео је савремених Исака Израелија, Сабатај Доноло и истакао се као лекар, ботаничар и филозоф. Он је први лекар и филозоф који је на западу писао јеврејски. Умро је једва 20 г. после Исака Израелија (око 965 г.).

списе. Потреба је за тим била утолико преча, што је борба са Караитима била, без тачног познавања библијског текста, немогућа. Али почечи праве језичне науке постоје још и пре Караита. Да би се текст Библије, који је садржавао само сугласнике (необележене тачкама и знаковима, који у јеврејском означавају самогласнике), могао правилно читати и разумети, требало је упознати и савладати законе Масоре (т. ј. предање о библијском тексту). Масора је упућивала и правични изговор речи и њихову везу, и где треба да се једна реч друкчије чита неголи је написана. Још у старо доба бројила су се слова и стихови Библије, да би се њен облик сачувао. Да би се очувао и прави изговор, служило се од осмог века нарочитим знаковима за самогласнике и акцентима: вокали су били тачно означени тачкицама и цртама, а нагласак и подела текста интерпункцијом и посебним гласовним знацима¹⁾. Овај систем добио је свој коначни облик у Тиберији, и одатле се ширио даље (тиберианска интерпункција²⁾). Наше пергамене торе садрже још и данас текст сугласника без икаквих самогласника, т. ј. без икаквих гласовних знакова и интерпункције.

На материнском тлу Масоре поникла је у Шпанији граматичка наука. Попут Мошеа бен Ханоха, оснивача талмудске науке у Шпанији, био је Менахем бен Сарук из Тортозе, кога је Хаздај ибн Шарпрут позвао у Кордову, први који је утро нове путеве јеврејској филологији. Он је саставио први јеврејски речник, под насловом „Махберет“. Овај скромни човек нашао је јаког противника у ратоборном Дунаш ибн Лабрату, који је живео у Фесу, па је од Хасдаја такође био позван у Кордову. Дунаш је увео арапску метрику у нову јеврејску поезију. Уз њих стајао је Јеуда Хајуц из Феса, доцније у Кордови, најзначајнији граматичар, који је јеврејске речи свео на основу од три слова.

Врхунац јеврејске филолошке науке у средњем веку чине дела Јоне ибн Ђанаха, који је 1012 напустио Кордову, своје место рођења, због политичких борби, и преселио се у Сарагосу, где је и умро 1050 г. Он је био лекар и писац медицинских дела; али његово специјално поље била је јеврејска филологија. Он је написао једну граматику и доцније свој одлични јеврејски речник. Оба ова

1) Акценти нису само означавали нагласак појединог слога, него су служили и у место нота (мелодија) јер се Тора, по предању, читала по некој нарочитој мелодији.

2) Постоји и једна вавилонска интерпункција, код које су знаци за самогласнике стајали изнад слова.

дела, првобитно написана на арапскоме, превео је доцније на јеврејски Јеуда ибн Тибон.

Богослужење. Синагогална поезија

Уређење богослужења и ред молитава дело је многих векова. Месне прилике, култура и обичаји појединог краја утицали су много на уређење богослужења. Пре Езре време и израз молитве били су препуштени онима који се моле, али већ су људи „Великог синода“ увели, стално утврђене молитве у одређено време, као Шахрит (јутро), Минха (после подне), и Маарив (вечер); и то прво „Шема“ — молитву, уз коју су доцније дошле уводне и закључне молитве, затим „Тефила“ (Шемоне есре, т. ј. 18 благослова), чији су главни саставни делови прва и три последња благослова, који су на све дане у години исти. Тринаест благослова „Берахот“ додано је истом доцније. Међу најстарије молитве спадају: „Тефила“, суботом, празником и на дан новог месеца; „Мусаф“, молитва која је после разорења Храма служила место раније уобичајених жртава у Храму; највећи део молитве после јела; захвалнице пре јела и пића; благослови при извођењу становитих церемонија, и слично. У трећем веку појавили су се Рав и Шемуел, раније поменути оснивачи вавилонских школа, као и уређивачи молитава.

Језик најстаријих молитава је јеврејски, једноставан, јасан и узвишен. Само мало њих је на арамејском језику, као „Кадис“ који се раније молио само на крају сваке проповеди, па је тек доцније уобичајен као молитва сирочади после смрти родитеља. У овом значењу „Кадис“ је доцније проширен. Више молитава на арамејском језику, који је у оно време био државни језик, као „Јекум пуркан“, потичу из вавилонских школа.

Молитвеника (Тефилот или Сидурим) није било у талмудско доба. Молио је тада само „Хазан“, а као такав могао се на олтару појавити сваки од побожних општинара, који је те молитве знао напамет. Учесници у молитви ограничени су само на „Амен“ и на остале одговоре. Ако је уз то „Хазан“ био учен човек обично је слободно украшавао поједине молитве, проширујући их новим отсецима.

Једно темељно проширење настало је у богослужењу на Шабат, на празнике и на дане покајања. То је синагогална поезија, која је позната под именом „Пијутим“ (песнички додаци ра-

зним молитвама на суботу и празнике), а њихови састављачи под именом „Пајтаним“ (поета-песник).

Овој синагогалној поезији припадају: Селихот (молитве за дане кајања), Ошанот (за празник Сукот), Авода (опис службе у јерусалимском Храму на дан Измирења), Кинот (тужбалице на дан 9 Ава), Земирот (песме за Шабат), и т. д. Све је то писано већином на јеврејском, а ређе на арамејском језику.

Међу најстарије синагогалне песнике који су нам по имену познати спадају: Јосе бен Јосе, који је живео вероватно у Палестини у осмом веку, Елазар Калир, веома плодан синагогални песник. О његовом животу и његовом завичају није нам ништа ближе познато. Вероватно да је био Хазан. Он је живео по прилици почетком 9 века, у Шпанији, Палестини или Сирији. Он је грађу за своју поезију узео из Алахе и Агаде. Његов језик је често тешко разумљив, јер је ковао нове речи. У накнаду за то Калир у својој поезији пружа ванредне слике, дубоке мисли и тонове који продиру у душу. Његове поетске молитве ушле су у молитвеник за празнике (Махзор) у синагогама Италије, Француске, Немачке и Пољске. Његова се школа одржала до око 1100 године и чини цветно доба „пајтанског периода“.

П Е Т И Д Е О

ОД ПРОПАСТИ ГАОНАТА ДО ИЗГОНА ЈЕВРЕЈА ИЗ ШПАНИЈЕ И ПОРТУГАЛА (1040—1498)

а) Јевреји у Шпанији, Португалу и Француској

Муке и успеси Јевреја у Средњем веку

Време од 11 до 16 века јесте најжалосније доба у животу Јевреја хришћанских земаља. Све што су икада могли да измисле људско празноверје, предрасуда и верски бес, фанатизам свештеника, варварство кнезова и светине, све те невероватне и чисто несхватљиве муке, Јевреји су морали да претрпе. Гоњења хришћана под римским царевима била су само игарије према онима којима су Јевреји били изложени у Средњем веку. Све грозоте верских и грађанских ратова налазимо у историји потпуно незаштићених Јевреја. Покушавало се све с намером да их се одвоји од народа међу којима они живе, да се обележе као предмет на који треба да се искали сав бес варварства и да се према њима и њиховим мукама угаси свака самилост и саучешће. Свугде су били избегавани као безбожници, свуда запостављани и често на најгрознији начин убијани. Поред све чистоте својег морала, поред све послушности према световној власти, бити Јеврејин значило је смртни злочин. Тобожни разлози за нова и нова прогонства нису никада изостајали: је ли само један Јеврејин учинио неку кривицу, сви су за то били одговорни.

Баци ли се ма и површан поглед на оно страшно угњетавање, на крваве прогоне, на поругу и срамоту, као и на безбројне муке које су сви Јевреји у оно доба морали подносити, а истовремено оцени ли се њихова храброст и снага у вери отаца, онда заиста човек мора да им се диви. С правом примећује знаменити природњак Јаков Матиас Шлајден (у свом опису „Значај Јевреја за одржавање и поново оживљавање науке у Средњем веку“): „Сва је Европа имала свој Средњи век, време грубости,

време духовног и моралног пропадања, какво се жалосније не може ни замислити, само Јевреји чине у томе изузетак. Упркос њихове раштрканости по свем свету и подјармљености, која им је често ускраћивала и најосновнија човечанска права па и право на живот, они су се све до краја Средњег века, без икаквог прекида и застоја, духовно развијали, а очували су и другим народима основу и услов моралног и духовног живота“.

Јевреји су веома заслужни што су западним народима отворили пут до драгоцених плодова старе духовне културе, јер су само они разумевали језике на којима се испољавао антички дух. Запад има да захвали Јеврејима за прва знања из филозофије, медицине, астрономије, граматике и светог језика. Удео Јевреја у развоју културе и историје човечанства јест од највећег значаја. Љубав према науци била је код њих уско везана с љубављу према вери. У скривеним буџацима, под заштитом тамне ноћи, обожавали су Бога својих отаца. Увек и свуда су доказали несавладиву снагу своје вере, помоћу које су пребродили све опасности угроженога живота. Заједничка несрећа ујединила је сапутнике, да би очували своје благо, своју веру. И сами њихови непријатељи морали су да увиде узвишеност вере, чије су присталице подносиле највеће муке за своје религиозно убеђење.

Срећније него игде живели су Јевреји Шпаније под маурским владарима, који су поред велике трпељивости, која је плод високе духовне културе, увек имали нарочито саучешће за народ чији их је чисти монотеизам задивљавао. Под њима су Јеврејима врло ретко отимана грађанска права, и они су с великом преданошћу могли неговати науку и развити у том правцу делатност — која задивљује. Они су на првом месту истраживали и унапредили своју властиту књижевност, али су се исто тако ревно посветили филозофији. Као филозофи, песници и лекари заузимали су видно место, а многи су од њих били и на високим државним положајима. При томе су искрено волели своју религију. Тим општим образовањем усавршавао се и њихов верски живот: права религиозност ишла је упоредо с науком.

Истом у току 14 века постаје стање Јевреја и у Шпанији све неповољније, док нису најзад крајем 15 века били изгнани из Шпаније (1492) и Португала (1498). Једва 100 година раније (1394) били су из Француске изгнани. О најзначајнијим личностима сјајне јеврејско-шпанске периоде, која је у 10 веку почела с Хасдајем ибн Шапрутом, а у Мајмонидесу (око 1200) достигла свој врхунац, биће речи у наредним чланцима.

Шемуел а-Нагид

Кордовски халифат, који је 752 год. засновао Абдурахман I, из династије Омејевића, доспео је под Абдурахманом III и под његовим сином Алхакимом у 10 веку до највеће моћи. Богато насељена престоница Кордова постала је центар науке и уметности. Још у почетку 11 века распала се држава Омејевића услед грађанских ратова. Берберски поглавица Селиман искористио је ове смутње, освојио Кордову, и опустошио је. Међу избеглицама из Кордове налазио се и Шемуел ибн Нагдела, који је био на гласу као државник, као научник и као песник.

Родио се 933 у Кордови, где је учио школу Р. Ханоха, који га је увео у талмудску науку. После пада Кордове настани се он у Малаги, где је трговао зачинима. Али се он уз то веома ревностно бавио и студијом Талмуда и филологијом. Знао је јеврејски арапски и халдејски, а разумевао је и латински, кастилски и берберски језик. Његова се радња налазила у близини везирове палате, и тако је робинђи везировој често састављао извештаје које је она имала да изнесе пред везира. Красан рукопис и елеганција стила привукли су везирову пажњу. Кад је овај од робинђе дознао за Шемуела, узео га је за свога тајног писара (1025). Две године доцније именован га је Хабус, краљ од Гранаде, државним министром (1027). Својом мудрошћу, способношћу и скромношћу знао је да сачува свој положај и код наследника краља Хабуса.

Уз то је био рабин и поглавица свих Јевреја у држави, а носио је наслов „Нагид“, т. ј. кнез. Као научник развио је многоструку делатност. Он је држао талмудска предавања, писао коментаре и написао изврстан увод у Талмуд, који је нашао достојно место у свима талмудским издањима. Свог учитеља Хајуца бранио је против напада Ибн Ђанаха. Издао је и више граматичких списа. Водио је живу кореспонденцију с научницима разних држава, које је богато потпомагао. Сиromашним општинама делио је преписе Библије и Талмуда. Умро је године 1055, дубоко оплакан од својих савременика.

Као везира и рабина наследио га је син Јосеф, који је био, као и отац му учен, милосрдан и велики заштитник науке. Али недостојала му је мудра опрезност и скромност очева. Својим властољубивим понашањем и раскошним животом наукао је мржњу маварског становништва, која се ускоро развила у отворено непријатељство и довела до побуне. Његови га непријатељи окри-

више да стоји у тајним везама с једним суседним непријатељским кнезом. На ову вест навалила је бесна маса на краљевску палату, где се он био склонио, убила га и разапела на крст (30 децембра 1066). Било му је тада 35 год. Истога дана пало је око 1500 домова од руку бесне масе.

Између оно мало њих који су срећно измакли народном бесу била је и жена Јосефова, ћерка ученог али сиромашног рабина Нисима бен Јакова из Кајрована. Она је побегла са својим сином у Луцену, где се јеврејска општина за њу заузела. Ово клање у Гранади био је први прогон Јевреја на Пиринејском Полуострву, откако је Ислам завладао земљом.

Шеломо ибн Габирол и Бахја (Бехаје) ибн Пакуда

Међу најзнатније савременике Шемуела а Нагида спадају Шеломо Габирол и Бахја ибн Пакуда.

Шеломо Габирол родио се око 1021 у Малаги. Рано је изгубио своје родитеље, и ми га чујемо где овако тужи:

Сломљен од бола, без оца и мајке,
Млад и усамљен стојим сад;
Немам брата ни пријатеља
Који би ми ублажио бол и јад.

Па ипак је себи нашао заштитника у астроному Јехушиелу Хасану из Сарагосе, који је заузимао висок државни положај. Ускоро је Јехушиел изгубио свој живот у једном устанку (1039), и Габирол оплакује губитак свог добротвора:

Пустите ме да плачем, не гледајте на ме,
Не питајте зашто усне ми дршћу!
С моје главе нестало је штита,
Нема више Јехушиела, који слабе снагом опаса.

Неколико година доцније нашао је он у Шемуелу а-Нагиду свога новог покровитеља, али је између њих после кратког времена настало извесно отуђивање, чији нам узрок није познат. Можда зато што је критиковао његове песме.

Габирол је умро млад, 1070 у Валенцији. Конац његовог живота је баснословно искићен. Прича се да му је неки Мавар завидио на његовој мудрости и на успеху његових лепих песама. Зато га је позвао себи, убио га и закопао у својој башти под

једном смоквом. Дрво, заливено племенитом крвљу, дало је рано леп плод. Халиф, коме је Мавар однео на поклон од тога лепог плода, распита се о пореклу плода, испита случај подробно, и Мавар призна злочин.

Габирол је био заиста Богом обдарен песник. Његове световне и религиозне песме, његове химне и молитве, његове тужбалице и покајничке песме, све се редом одликују дубоким мислима и савршеном формом. То што су његове песме често проткане уздахом туге, доказ је жалосних прилика у којима је готово стално живео. Многе од његових песама певају се још и данас у нашим синагогама. Велики део његових религиозних песама преведен је и на немачки (од М. Сакса, А. Гајгера, С. Хелера и других).

Габирол је у исто време био и веома истакнут филозоф. Његово главно дело „Мекор Хајим“ (Извор живота), на арапском језику, било је од значајног утицаја на филозофију Средњег века. Дело је преведено на латински, под насловом: „Fons vitae“. Као писац овом делу наводи се неки Авицеброн, име које се није могло објаснити. Арапски је оригинал изгубљен.

Учењака Саломона Мунка (рођен 1803 у Глогау, умро 1867 у Паризу) иде заслуга што је у Авицеброну препознао Габирола, а у латинском делу „Fons vitae“ превод арапског оригинала. Морамо још споменути и његову филозофску песму „Кетер Малхут“ (Краљевска круна), која је ушла у молитвену књигу за предвечерје празника Измирења (Јом Кипур), а садржи филозофска разматрања о Богу, свету и људима.

У исто време живео је у Сарагоси рабин Бахја (Бехаје) ибн Пакуда. Он је око 1040 год. написао морално-филозофско дело „Ховот а Левавот“¹⁾ (Дужност срца), које упућује на чистоту савести и на испуњење прописаних закона. Дело се састоји од десет поглавља, почиње са „Јединством Бога“, и свршава с „Љубављу према Богу“. Остала поглавља говоре о „Богослужењу“ о „Вери у Бога“ о „Скромности“, о „Покајању“ и о „Испитивању душе“. Дело спада међу најбоље моралне списе рабинске литературе. Његово дело постало је опште позната књига која је својом дубоком религиозношћу много допринела побожном начину живота и подизању морала.

¹⁾ С арапског је превео на јеврејски Јеуда ибн Тибон, а Фирстенгал, М Стерн и Баумгартен на немачки.

Исак (Јицхак) Алфаси (1013—1103)

Под Шемеулом а-Нагидом узело је талмудско учење новог маха. Он је нашао своје одличне претставнике у петорици научника, који су се сви од реда звали Исак.

Најзначајнији међу њима био је Исак (бен Јаков) Алфаси. Родио се 1013 у близини вароши феса, и отуда се назвао ал-фаси. Он се обично наводи под именом Р. И. Ф. — Раби Исак Фаси. Био је ученик рабинских ауторитета Рабену Нисима и Рабену Хананела у Кајровану, и цео је свој живот посветио проучавању Талмуда. Његово главно дело носи наслов „Алахот“, и може се означити као „Талмуд у миниатури“. Дело полази од Мишне, наводи све потребне расправе, прелази агатске елементе, а уз то и сва објашњења. Алфаси је узео из Талмуда само оно што вреди за религиозну праксу, а искључио је све што се односи на негдашње прилике Палестине (као на пр. о служби у Храму, о обрађивању земље, и слично). Алфаси је био самостални мислилац, и није се увек држао одредаба гаона, него је доносио одлуке на темељу властитих истраживања. Тако је настало једно мајсторско дело, које је потиснуло у позадину сва алахична дела гаона (скупило све одлуке уједно и поправило све пропусте и грешке претходника). Године 1088 дошао је Алфаси у Шпанију, и деловао у Луцени све до своје смрти као рабин и учитељ. Песник Јеуда а Леви посветио му је надгробни спомен, у коме при крају вели ово:

„Твоје речи морали су и најбољи слушати,
Твојим знањем морали су се сви окрепити“.

Кастилија. Јеуда а-Леви и Моше ибн Езра

У 11 веку почиње моћ Ислама у Шпанији да опада. Алфонзо IV Велики, краљ кастиљски, освоји 1085 Толедо, за који прича вели да су га Јевреји основали, и учинили га престоницом своје државе. Он би сигурно и даље продро на свом победоносном походу, да га није севиљски краљ помоћу Бербера (1086) потпуно потукао.¹⁾

И у Кастилији су Јевреји уживали у почетку сва грађанска права. И Алфонзо је, попут халифа, узимао себи поверенике и дипломате између Јевреја, и поверавао им најважније државне послове, иако му то папе беху забранили.

¹⁾ У бици код Цалака.

У Кастилији¹⁾ се, око 1086 године, родио Јеуда а-Леви, који је свакако најзанимљивија личност међу шпанским јеврејским песницима. Он је био веома широка духа. У Алфасиовој школи студирао је Талмуд, али се уз то бавио и филозофијом, математиком, астрономијом и природним наукама. Мајсторски је владао арапским, кастилијанским и јеврејским језиком. Био је по занимању лекар; иначе богато обдарен многим врлинама.

Јеуда а-Леви је био дубок песник, имао је ванредну стваралачку моћ, и постао је ускоро прослављени љубимац нације. Из његових младих дана потичу многобројне световне песме, у којима пева о љубави и пријатељству. Највећу славу достигле су ипак његове религиозне песме, у којима се огледа његово дубоко осећање и верност према вери. Најпознатије су песме „Цијониде“, из којих бије чежња за Светом земљом и љубав за народом. Многе од његових религиозних песама нашле су своје достојно место у јеврејском ритуалу. Док је Габирол у својим песмама више субјективан, Јеудз а-Леви је више народни песник.

Као мислилац, постигао је Јеуда а-Леви велику славу својим религиозно-филозофским делом „Кузари“, у коме је као основу узео прелаз Казара на јеврејство. У дијалогу између казарског краља и једног јеврејског научника развио је суштину јеврејства. Он неће измирење филозофије с религијом, него одређује филозофији њене границе, а религију проглашава водитељицом живота. Откровење стоји на вишем ступњу — вели он — него сва филозофска објашњена, која се често мењају, а не уче нас о некој непобитној истини. Господ је спасио народ израелски из египатског ропства; вера у Бога не треба никаквог доказа јер се она заснива на непобитној очигледности, на историјској подлози. Израелски народ чини срце људства, и он је између свих народа једини удостојен пророчанством. Заповести и забране Торе су средства за неговање и очување религиозне природе Јевреја. Јеврејство не прописује миран усамљенички живот, већ тражи од својих присталица весело расположење и праву и чисту делатност. Неповољно стање у коме се израелски народ налази није никакав доказ да је Бог одбацио Израел како то присталице других вера често тврде. С јеврејским се народом додуше може ниско и недостојно поступати, али га се зато ипак не може понизити. Израел је био расејан међу народе вољом Провиђења, да би посвуда

¹⁾ Можда у Толеду, али није сигурно.

ширио право сазнање Бога. „Кузари“, написано на арапском језику, а преведен на јеврејски¹⁾, шпански, латински и немачки²⁾, је једно од најзначајнијих дела средњевековне литературе.

Кад је завршио „Кузари“, Јеуда а-Леви, у дубокој старости, пошао је у Палестину (1140), камо га је вукла чежња за Светом земљом. Ни његови пријатељи ни рођаци нису га могли одвратити од ове намере. Отишао је у Кордову, задржао се у Гранади, и укрцао се за Египат. У Александрији је остао три месеца, а онда отпутовао у Каиро, и преко Дамиете у Тир и Дамаск. Свуда је бис примљен с највећим почастима. Да ли је стигао до Јерусалима, до циља свога пута, не зна се. У Дамаску је спевао своју „лабудову песму“, сјајну „Цијониду“, која се још и данас пева у храмовима на дан сећања разорења Јерусалима, 9 Ава. Кад је једном Јеуда а-Леви певао своју „Цијониду“, пуну чежње и сете, прича се да је неки Арапин доурио на своме коњу и да га је прегазео. Година смрти и место где је сахрањен овај највећи јеврејски песник нису нам познати.

Међу најстарије пријатеље Јеуде а-Левија спада Моше ибн Езра из Гранаде. Мучен тешким болом напустио је домовину и проводио до смрти (1138) несталан путнички живот. Он је написао расправу о реторици (и о литератури) шпанско-јеврејске поезије. Написао је такође много световних песама. Стога и носи надимак а-Салах (песник кајања).

Аврам ибн Езра и његови савременици

Савременик Јеуде а-Левија и Моше-а ибн Езре био је Аврам ибн Езра из Толеда (рођен 1092). То беше човек свестрано наображен, који се једнако истакао и као тумач Библије, и као филозоф, критичар, песник, математичар и астроном. За цело време свог живота био је тако сиромашан и тако слабе среће, да је у горкој шали овако о себи говорио: „Кад бих трговао с мртвачким покровима, зацело нико не би више умирао, а кад бих имао на продају свеће, сумњам да би сунце залазило све до моје смрти“. У жељи да своје тешко стање побољша, напустио је, са својим сином Исаком, отаџбину и пропутовао је Египат, Арабију, Персију, посетио Палестину, задржао се више година у Риму и у другим

¹⁾ Од Јехуде ибн Тибона.

²⁾ Од Д. Касела и Х. Хиршфелда.

местима Италије и Француске, а годину 1158 пробавио је у Лондону. Кратко пред своју смрт (1167) применио је на себе библијски стих: „Авраму је било 75 година кад је из Харана отишао (умро)“ (I М. 12, 4).

И поред свег несталног живота, ибн Езра је развио доста велику и плодну књижевну делатност. У његовим многобројним световним и религиозним песмама показује се његова речитост, његов оштар ум, његова епиграмска шала, али нема оног полета и оне дубине којој се дивимо код Габирола и Јеуде а-Левиа. Необично је био значајан као тумач Св. Писма. У једној од својих песама критикује дотадашњи метод тумачења Св. Писма, осврће се нарочито на Караите, и на крају излаже свој сопствени метод. Он је написао више коментара разних књига Св. Писма. Од особитог је значаја коментар Мојсијевим књигама. Објашњења доприносе много разумевању простих речи, али су ипак та објашњења збијена и узана. Наједампут прекида и примећује: „Мудри ће већ разумети“. Стога је настала потреба да се пишу коментари Езриним коментарима. Од ибн Езре имамо и више списа о јеврејској граматичи, о верској филозофији, математици и астрономији.

Ибн Езра је, насупрот Јеуди а-Левиу, противречна, колебљива природа. Он је астроном и астролог, математичар и мистичар, у исто време човек који је и строго веровао и слободоумно критиковао. На својим путовањима пресађивао је јеврејску науку по Шпанији, Француској, Енглеској и по другим земљама.

Из Толеда је и лекар Аврам ибн Дауд (Давид), писац религиозно-филозофског дела „Емуна рама“ (узвишена вера), у коме доказује слагање између разума и откровења, јер, вели, Божије откровење не може у себи садржавати ништа што би се противило разуму. Аврам ибн Дауд је први научни претставник Аристотелових назора у јеврејској филозофији. У духу Аристотела, он доказује постојање Бога који је све покренуо, док је сам непокретљив. Јеврејство је за вршење својих закона предвидело награду и казну, претпоставља дакле слободу воље. Кад човек не би био слободан, то би свака моралност и сваки нагон престали. Етика је, у исто време, снага која лечи душе и тежи да оствари људску срећу. Поред овог дела, које је написао на арапском језику написао је (1161) и историјско дело „Сефер а-Кабала“ (Књига предања), у коме доказује противно Караитима, да се рабинско јеврејство оснива на непрекидном ланцу предања. У ту сврху он обрађује најпре библијску, после изгнанства, и талмудску

историју, и најзад време Саборејаца и Гаона. Нарочито за историју шпанских општина, за време оба последња века шпанске епохе, овај је спис веома важан извор. Аврам ибн Дауд умро је 1180 г. као мученик.

Први претставник географске науке је Бењамин (Бињамин) из Туделе. Године 1160 пошао је из Сарагосе на пут, проучио је јужну Француску, Шпанију, Грчку, Кипар, Палестину и Персију, и вратио се преко Сицилије опет у отаџбину. Своје доживљаје описао је у једном путопису (Масаот), који је преведен на више језика¹⁾ и веома цењен, иако у њему има и прича. Од много мањег значаја су путописне скице са пута Петахје из Прага, назван Петахја из Регенсбурга, који је између 1175 и 1185 године пропутовао велики део источне Европе и Азије, и преко Грчке вратио се у Чешку. У Регенсбургу је његове забелешке издао Јуда Побожни.

Моше Мајмонидес и његова дела

Све научнике арапско-шпанске школе надмашио је Моше бен Мајмон, човек који је у историји Јеврејства епохална појава. Моше бен Мајмон (скраћено РаМБаМ), обично Мајмонидес (т. ј. син Мајмонов) или Мајмуни, потиче из старе научничке породице, а родио се 30 марта 1136 године (14 Нисана) у Кордови²⁾. Његов отац Мајмон био је „Дајан“ први у рабинском већу у Кордови, који се истакао не само великом талмудском ученошћу, него и великим световним знањем, нарочито у математици и астрономији. Он је стога сам увео младог и ванредно обдареног Мајмонидеса у Талмуд и у све науке, и упутио га у изучавање најзнатнијих филозофских, медицинских и природњачких дела. Мајмонидесу је било једва 13 година кад је Кордова била освојена од Алмохада³⁾, који су фанатички иступили против Јевреја, ставивши им троје на избор: примање ислама, иселјење из земље или смрт. Највећи се део општине у Кордови исели, и Мајмон се са својима настани у Фесу. Па и овде нису смели да јавно исповедају јеврејство. Да

1) Ово је дело од великог значаја за социјалну и економску историју Јевреја и за познавање прилика многобројних јеврејских општина јужне Европе и Ориента.

2) Ту има још и данас улица која се по њему зове „Calle de Maimonides“.

3) Алмохади (штоватељи једног правога Бога) били су фанатична арапска секта, коју је у сферној Африци засновао Абдала ибн Тумари.

би избегли душевну борбу, напустили су после неколико година (1165) Фес, и дошли преко Јерусалима и Хеврона у Египат. Настанили су се стално у Фостату, близу Каира.

За Мајмонидеса су настала сада тешка времена. Неколико месеци после доласка у Фостат умро му је отац; његов брат Давид, који је с њим заједно водио јувелирску радњу и био глава посла, изгубио је у Индијском Мору живот и сав њихов иметак. После свега тога снашла га је тешка болест, која га је за дуже времена везала за постељу. Да би дошао до потребних средстава за живот, он се бавио справљањем лекова и у том послу стекао такав глас после 21 године праксе, да је (око 1180) постао дворски лекар племенитог султана Саладина. И као талмудски научник уживао је рано велики углед. Из свих крајева долазили су млади људи жељни науке да чују његова предавања. Општина Каиро поставила га је већ 1177 на своје чело као надрабина. Поред свога лекарског позива и веома плодног рабинског делања, наставио је интензивно своје студије и своју књижевничку делатност у области Талмуда, филозофије и медицине.

Први већи плод тога рада био је коментар Мишни, писан арапским језиком, који је још у својој 23 години био започео, и истом 1168 године, после 10-годишњег интензивног рада, завршио. Већ у овом делу јасно се испољио његов бистри и методом прожети мислилачки дар, као и срећен дух, који је знао да све унесе у неки систем. Овим делом он је хтео да укратко објасни Мишну на основу наведених дискусија у Талмуду, и да докаже да учитељи Мишне ни у ком случају нису били ненаклоњени науци. Овом делу претходи један обиман увод, у коме је развио појам и суштину пророчанства и традиције. Осим тога писао је и посебне уводе појединим трактатима и редовима (Седарим). У уводу трактата Санедрин налази се и 13 начела вере¹⁾. Ова се односе редом на: а) Божје биће, и то: 1 Биће, 2 Јединство, 3 Душевност, 4 Вечност, 5 Искључиво достојанство поштовања; б) Откровење и то: 6 Откровење по прописима, 7 Највише откровење по Мојсију, 8 Божанско порекло Торе, 9 Непроменљивост Торе; в) Божје управљање светом, и то: 10 Промисао (провиђење), 11 Награда и казна, 12 Појава Месије, и 13 Васкресење. У уводу „Мудре изреке отаца“, који се састоји из осам отсека (Шемона пераким), говори он о души (о њеним болестима и лековима), о бесмртности и слободи

¹⁾ Та се начела налазе у већини молитвеника.

воље. Ова објашњења садрже велико благо јеврејске науке о моралу. По завршетку коментара Мишне, који је више пута преведен на јеврејски и штампан уз већину талмудских издања, написао је Мајмонидес на арапском језику дело под именом „Књига

משה מיימוןידס

МОША МАЙМОНИДЕС

заповести“. У том је делу средио 613 библијских заповести, за разлику од рабинских прописа. Овај спис је мање више био као неки претходни рад за његово друго мајсторско дело, које је већ 1170 био започео и после десетогодишњег неуморног рада (1180) завршио. Ово је дело написано на новојеврејском језику, а зове се „Мишне-Тора“ (Понављање науке). Оно је прозвано и „Јад“ (по бројчаној вредности јеврејских слова „ј“ и „д“ т. ј. четрнаест), јер се дело састоји из 14 књига. Треће је име овоме делу „Јад хазака“ (јака рука).

Коментар Мишне даје нам јасан поглед у Мишну, а Гемара се само тада обрађује кад нам је то потребно за разумевање Мишне. Дело „Мишне-Тора“ омогућује нам пак да се упознамо са садржајем Талмуда. У овом делу Мајмонидес не узима у обзир само рад Танаиста и Аморејаца, него и Саборејаца и Гаона. Он се не управља само одредбама талмудских трактата, него уређује све с планом, прегледно; на тај начин он је први који систематски приказује јеврејску веру, у којој је све на свом месту.

Упркос своје велике лекарске праксе, Мајмонидес се сав предао својим студијама, и године 1190 довршио је своје треће главно дело, и то на арапском језику. Док су прва два његова дела талмудског садржаја, ово треће је религиозно-филозофско. Он настоји да докаже да вера и наука нису противници, већ да оне стоје, ако се правилно схвате, у потпуној сагласности. Ово дело носи у јеврејском преводу наслов „Море невухим“ (Вођ залуталих) а дели се на три главна дела¹⁾. У првом делу улази Мајмонидес у разнолика значења многобројних јеврејских именица и придева да тиме докаже да се Богу као највишем Бићу не могу приписати човечје особине и нагони (антропоморфизми и антропатизије). Ако се ово и у Св. Писму чешће догађа, треба имати на уму ово: 1 да се Тора управља по људском говору, као што сам Талмуд каже: „Дибера Тора килшон бене адам“ (Тора говори језиком људима разумљивим), и 2 да се ти изрази не смеју схватити буквално, него у дубљем смислу. Уопште човек није у стању да схвати највише биће и његове особине, пошто наше људско знање и наше духовне моћи имају своју одређену границу, исто као и наша телесна снага.

У другом делу настоји Мајмонидес да обнови Аристотелове погледе о вечности света. Осим тога он расправља ту и о бићу пророчанства. Предуслови за пророчанство су јаке способности, фантазија и морално савршенство.

У трећем делу бави се Мајмонидес, углавном, мотивисањем заповести наше Торе.

„Море невухим“ је главно дело јеврејске филозофије. Оно је многе натерало на размишљање, и трајно утицало на многе мислиоце.

¹⁾ Дело је превео на латински 1629 године Јохан Буксдорф, професор јеврејског језика у Базелу; знаменити јеврејски научник Мунк на француски, а Фирсентал на немачки.

Уопште, Мајмонидес је већ у своје време важио као највећи рабински и научни ауторитет. Са свих страна обраћало се њему у најважнијим религиозним питањима за савет и поуку. Много његових научних одговора и одлука је скупљено и сачувано. Од нарочите је важности питање које је општина из Јемена (на југозападном делу Арап. Полуострва) управила Мајмонидесу, за време тешких верских прогона (1172), а на које је он одговорио у писму названом „Игерет Теман“. Он је тешио мученике и храбрио их да верно издрже до краја у вери. Исто је тако опомињао провансалске општине да се чувају вере у астрологију, која се ослања на идолопоклонство. Још за свога боравка у Фесу писао је (око 1165) свој „Игерет а Шемад“, у коме набацује питање да ли треба ислам сматрати идолопоклонством. Мајмонидес то пориче, то јест тврди, да не треба ислам сматрати идолопоклонством. Од његових медицинских списа, који су се већином сачували у рукопису, преведена је на немачки „Расправа о отрову“.

Мајмонидес је умро 20 Тевета (13 децембра), кад му је било скоро 70 година (1204 г.). Његови посмртни остаци пренети су у Тиберију. Кад је вест о његовој смрти стигла у Јерусалим наста општи пост и народна жалост. Његови многобројни поштоваоци говорили су: „Од Мошеа (бен Амрама) до Мошеа (бен Мајмона) није било таквог човека“. У Арабији су многи научници у молитви „Кадиш“ помињали његово име: „За време вашег живота и за време ваших дана као и у дане нашег учитеља Моше бен Мајмона“. Мајмонидес је био благе и мирољубиве природе. Властољубље му је било непознато, а још мање је његова душа познавала страст освете и гнева. И сами његови непријатељи, а њих је имао као и сваки велики човек који иде новим путевима, одали су му признање да је он због своје простране учености, свог дубоког истраживалачког духа, своје високе религиозности и своје свете и чисте тежње за дубљим сазнањем јеврејства, заслужио највеће поштовање и највећу част.

Али је још за живота његов верски кодекс био и жестоко нападнут. Пребацивало му се што није у својој „Мишне Тора“ означио изворе којима се служио, и окривљавали су га да је овим делом потиснуо проучавање Талмуда, јер сада сваки може себи наћи објашњење по верским и по приватним приликама, а да не мора студирати Талмуд као извор. Нарочито га је жестоко напао Аврам бен Давид (Равад). Аврам је важио као највећи талмудски ауторитет у Прованси, а тај суд изрицали су људи и не обазирјући

се на његово богатство и на његов ванредни карактер. Овај је безобзирно устао против Мајмонидеса и написао своје примедбе, назване Асагот на „Мишне Тора“, које су сада у самом делу доштампане. Ове критичке примедбе Мајмонидес ипак није видео. Међутим праву буру изазвао је „Море Невухим“. Мајмонидес је оглашен за непријатеља вере. Дошло је и до јаке борбе, с тешким последицама, а поприште јој је била Прованса.

Јевреји у Прованси

У богатим трговачким варошима Провансе, (Марсељу, Нарбони и Монпељеу), било је Јевреја још од 6 века, и то у знатном броју. Што је Прованса постајала независнија од католичког свештенства, тим се и стање Јевреја све више побољшавало. Они су стекли велика непокретна имања, бавили се земљорадњом и трговином, а често су заузимали и државне положаје. У тако слободним приликама они су се одликовали љубављу према Јеврејству и марљивим радом према Науци. Готово у исто време кад су у Монпељеу јеврејски лекари основали медицинску школу, Прованса је већ била постала центар и талмудских школа, које су цветале, и велики је број одличних људи који су овде деловали као рабински ауторитети. Овима припада и раније поменути Аврам бен Давид. Главне општине Провансе су Нарбона и Линел.

У 12 веку нарочите заслуге за науку стекле су породице Тибон и Кимхи. Јеуда ибн Тибон потиче из Гранаде, а живео је у Линелу, где је доцније био цењен лекар. Он је био свестрано образован и одличан познавалац арапског језика. Превео је религиозно-филозофско дело гаона Саадје „Емунот ве Деот“, Бахјине „Дужности срца“, „Кузари“ Јеуде — а Леви, и друга дела с арапског на јеврејски језик.

Његов син Самуел, наследник његове богате библиотеке, био је чак надмашио свога оца у преводилачкој уметности. Он се ставио у везу с Мајмонидесом и превео његов „Море“, као и многе друге филозофске и медицинске списе арапске, а поред тога био је и као писац плодан. И Самуелов син Моше, као и шурак његов, Јаков Анатоли (1232), који је живео у Напуљу и од цара Фридриха II имао сталну годишњу плату, те држао јавна предавања из пет књига Мојсијевих, били су веома плодни као преводиоци с арапског језика. Тиме су они много допринели ши-

рењу јеврејско-арапске филозофије, и постали су творци једног филозофско-јеврејског стила.

У области јеврејске граматике и библијског лексикона (Оцар милим) прославила се и породица Кимхи (Камхи). Јосеф Кимхи, који је из Шпаније био дошао у Нарбону, написао је јеврејску граматiku и коментаре за више књига Мојсијевих. Од његових синова, Давид је постао веома знаменит. Давид Кимхи, назван Редак, својом граматиком, својим јевр. речником и својим коментарима, који се још и данас цене, нарочито за Књиге пророка и Псалме, постао је учитељ језика за Јевреје и хришћане. Он је био већ доста стар и на врхунцу своје славе кад је узео учешћа у борби која је избила против Мајмонидесових списа, а умро је неколико година после тога (око 1235).

Борба против Мајмонидесових списа

Још за живота Мајмонидеса одважили су се поједини јеврејски научници у самој Шпанији, где се арапско образовање било удомило, да устану против неких његових назора. Један од тих био је Р. Меир а-Леви Абулафија, „Кнез“, човек који је ради своје учености и високог положаја уживао редак углед (умро 1244). Исти је управио посланицу на „Мудраце линелске“, у којој напада на Мајмонидесово назирање о васкрснућу мртвих. Пошто код ових није нашао одзива, обратио се с више успеха на учењак северне француске. Заоштреност која се већ давно била појавила између противника и поштовалаца Мајмонидеса, довела је најзад до отвореног сукоба. Године 1232 Р. Шеломо бен Аврам, научник из Монпељеа, строго одан Талмуду, отворено је запоео борбу. Он је бацио анатему (проклетство) на све оне који се буду бавили другим делима сем Библијом и Талмудом, а нарочито читањем књиге „Море Невухим“. Многи севернофранцуски и највећи део јужнофранцуских и шпанских талмудиста прикључише се овој анатеми.

Та чудна забрана проузроковала је свугде велико узбуђење. Ускоро су устали поштоваоци Мајмонидесови у француској¹⁾ и Шпанији и бацили сада и они са своје стране анатему на Саломона бен Аврама и његове другове.

Тако су се сударили, подељене у два велика непријатељска табора, присталице слободнијег филозофског правца и они који

¹⁾ Нарочито у Линелу и Нарбонк.

су у свом конзерватизму били строги и суревњиви. Борба се са обе стране водила страствено и огорчено. Да би задобио најзнатније општине Шпаније и његове преставнике, стари Давид Кимхи, присталица и поштовалац Мајмонидеса, лично је путовао у Шпанију и бранио га с много успеха. Само је у Толеду наишао на јак отпор Јеуде ибн Алфахара, јако поштованог научника и лекара. Овај је одлучно стао на страну противника Мајмонидесових, јер се Мајмонидес, како је он тврдио, повео више за филозофским претпоставкама него за једноставним и простим садржајем Св. Писма.

Борба је распаљивала духове све више и више. Тада су Мајмонидесови противници учинили судбоносни корак. Они су ступили у везу с инквизиционим судом, који је био успостављен против Албигенза, и испословали су да се Мајмонидесови списи, као опште штетни, јавно у Монпељеу и Паризу спале. Због ове издаје сви Јевреји с ове и с оне стране Пиринеја скочише на ноге. Сви они који нису били сасвим ослепљени партијском мржњом, увидели су своју кривицу. Више потказивача било је оптужено код хришћанских власти, и по средњевековним законима кажњено. Кад је Мајмонидесов јединац Аврам (умро 1294), који је живео у Египту као лични лекар Султанов чуо о жалосним последицама ове борбе, покушао је нарочитим списом „Милхамот Адонај“ (борбе за Бога) да докаже религиозност свога оца и да жигосе поступак противника његових. И његов син Давид, унук Мајмонидесов, који је наследио свог оца у звању „Нагида“ (поглавице Јевреја), морао је да отклања и ублажује непријатљива противу свога славнога деде.

У борце који су јавно иступили за Мајмонидеса спадају и ови: Аврам ибн Хасдај из Барселоне, филозофски образован човек, који је више списа превео с арапског на јеврејски; Јеуда Харизи (Алхаризи), веома слављени песник свога доба, који је „Море Невухим“, а делимице и Мајмонидесов коментар Мишни, превео на јеврејски. Његово најзнатније дело је „Тахкемони“, пуно хумора, милине и искрености. У том делу он прича о путовањима које је он учинио по Француској, Египту, Персији, Палестини и Грчкој, и о личностима које је путем упознао. Харизи је јеврејску сликовну прозу уздигао до велике висине, и веома је вешто проткао своје песме изрекама из Библије.

Р. Моше бен Нахман и верске диспутације

У борби између присталица Мајмонидесових и његових противника стајао је по среди Р. Моше бен Нахман, човек, који је удружио у себи велику ученост, племенитост и мирољубивост карактера. Родио се 1195 у Герони, где је радио као лекар и рабин. Од своје ране младости студирао је Талмуд, и савршено га изучио. Он је стекао такође и медицинска као и филозофска знања, студирао је списе Мајмонидесове, коментаре Библије Раши-а и ибн Езре, а бавио се и мистиком. Његова главна дела расправљају о Талмуду, о библијској егсегези (тумачењу) и апологетици (обрани). Његовим талмудским делима припадају „Милхамот Адонај“ (борбе за Бога) и „Хидушим“ (Новости). То су оштроумне и оригиналне напомене многобројним трактатима Талмуда.

Но највећу славу постигао је Нахман својим коментарима, нарочито својим тумачењем Мојсијевих књига, које се одликује прегледношћу и јасноћом. Нахман је, као и Мајмонидес, волео систематски приказ ствари, и зато ставља јасне и језгровите уводе не само пред сваку поједину књигу Торе, него и пред свако теже место.

У свом општем уводу коментара Мојсијевим књигама он напомиње, да га је при саставу овог дела руководила жива жеља да удовољи чежњи оних читалаца који, притиснути мукама и прогонима, траже утехе у Тори суботом и празницима. У овом коментару обазире се Нахман често и на раније коментаре Мојсијевим књигама, нарочито на Раши-а и на ибн Езру. Он наводи објашњења обојице ових научника, развија их опширно или их побија, а на крају износи своје сопствене погледе. Истина је да се у коментару налазе и мистична објашњења, али Нахман их препоручује на размишљање само оним читаоцима који се баве кабалистичком науком.

Иако ја Нахман био наклоњен мистици и није полагао много пажње филозофији, као Мајмонидес, он је ипак био одушевљен присталица и поштовалац Мајмонидеса, кога је означио за светог и неупоредивог мајстора. У борби против Мајмонидесових списа, он је управио француским рабинима, као и многобројним општинама у Шпанији, писмо у коме их је опомињао да се освесте и да дођу себи.

Нахмана је, као и многе друге пре и после њега, запала жалосна дужност, да мора истине јеврејства јавно бранити. Овој де-

латности имамо да захвалимо постанак његових апологетских списа.

Положај Јевреја у хришћанским земљама беше почетком 13 века све неповољнији. Папа Инокентије III (1198—1216) имао је сталан циљ пред очима да Јевреје обрати у хришћанство. Латерански концил, који је он сазвао 1215 г. сасвим је искључио Јевреје из друштва. Да би их извргао свеопштем презиру и руглу, би наређено да морају носити на оделу знак („јеврејски знак“). Тај знак је у Француској, Италији и Шпанији био сличан кругу од зеленог, црвеног или белог платна; у Авињону, Португалу и другим крајевима Јевреји су морали носити зелени шешир. У борби против Албингеза, које је Инокентије хтео као јеретике да искорени, имали су и Јевреји много да трпе. Годину 1209, годину крсташког рата против Албигенза, осетили су и Јевреји као годину жалости. Кад је војска против Албигенза пошла на Безје и заузела га, тамошња јеврејска општина, која је иначе цветала, била је уништена и 2000 Јевреја нашло је ту смрт. Три године доцније прелази крволочни калуђер Арнолд са својом четом преко Пиринеја, и преноси прогонства и у Шпанију.

Ни под Гргуrom IX (1227—1241) није се стање Јевреја побољшало. Била је то несрећа по Јевреје, што је у ово доба живело више краљева који су били просто оружје у рукама Папе, као у Француској Лудвиг IX, у Кастилији фердинанд III Свети, у Аргонији Јаков I. Овај је, на пример, при заузимању острва Малорка одузео тамошњим Јеврејима њихову земљу да би је поклонио доминиканцима. Свуда су били издавани строги закони против Јевреја, а фанатизовано духовништво ставило је пред папински суд јеврејску веру и њене списе. Никола Доним, покрштени Јеврејин, оптужи Талмуд код Папе Гргура IX. На то Папа затражи од краљева Француске, Енглеске, Кастилије и Арагоније, као и од епископа ових земаља, да конфискују све талмудске књиге. Готово сви поступише према овој наредби. Тако једне суботе (3 марта 1240) доминиканци насилно одузеше Јеврејима у Паризу све примерке Талмуда. Лудвиг IX приредио је једну диспутацију између отпадника Донима и јеврејских рабина о истинитости клевета против Талмуда. Диспутација је вођена у присуству краљице, надбискупа и бискупа, многих свештеника и племића. Насупрот Дониму била су 4 рабина, најзнатнији међу њима Р. Јехиел из Париза и Р. Моше из Конција. Р. Моше је у жестокој борби око Мајмонидесових списа заступао средње, помирљиво гледиште. Путовао је као обичан путник кроз јужну француску и Шпанију и утврђи-

вао јединство вере и строго одржавање ритуалних прописа; опомињао је на истину, на строги морал и на здравије односе с нејеврејима. Његово главно дело, које садржи и предавања која је на путу држао, носи наслов „Сефер Мицвот Гадол“ (велика књига о дужностима). Неколико деценија доцније објављен је извод из ове књиге под насловом „Сефер Мицвот Катан“ (мала књига о дужностима). Раби Моше, дакле, изабран је сада за главног говорника против Донима. Он се храбро борио против тужиоца и напао га као клеветника и кривоклетника. Уза све то краљ је године 1242 наредио да се јавно спале у Паризу 24 кола пергамена Торе и талмудских примерака.

Овај пример који је дала француска брзо је прихватила и Шпанија. На потицај једног доминиканца, приреди краљ Јаков из Арагоније (у јуну 1263 год.) верску диспутацију између Нахмана (Нахманидес) и доминиканца Павла Кристиана, такођер покрштеног Јеврејина. Диспутација је одржана у Барселони, у присуству двора, духовништва и многих јеврејских и хришћанских слушаца, али није донела Павлу очекивани успех. Р. Нахман, коме је била осигурана потпуна слобода, извео је свој задатак тако мајсторски да му је краљ дао почасни поклон и рекао му, да још никада није чуо да се једна неправедна ствар може тако вешто и духовито да одбрани. Павле Кристиан, који је, као и сви остали доминиканци, добио дозволу од краља да сме у синагогама јавно проповедати, наставио је свом жестином рад на обраћању Јевреја на хришћанство. Он оптужи Талмуд код Папе Клемента IV (1265 – 1268), и изради наређење да се сви примерци Талмуда конфискују. Нахман, који је своју диспутацију верно и веродостојно написао на јеврејском језику, отпутовао је исто тако и Р. Јехиел са пуно чежње за Светим местима, у Јерусалим, где је прикупио велики буј ученика око себе. Неколико година после свог доласка овамо умро је Нахман (1270). Кратко пред своју смрт довршио је свој коментар Мојсијевим књигама, из кога се да разабрати колико се већ тада било проширило у Шпанији кабалистичко учење. Нахманидес је постао главни ослонац Кабале.

Кабала и Зоар

Филозофска и рационалистичка тумачења библијских закона, која су по Мајмонидесовом узору узимала све више маха, поко-

лебала су помало веру и ослабила су религиозно осећање. Али што је најглавније, она нису више могла испунити душу верника како је то било за оне тешке прилике потребно. Па и талмудско учење антимајмониста није могло потпуно задовољити нити је могло постати превага све јачим вањским прогонима, који су били на помолу. Тако се, усред борбе између мајмониста и талмудиста, почиње ширити мистичка наука, позната под именом „Кабала“ (предање). И она попут усмене науке веже своје почетке за Библију и сматра се правом наследницом библијске науке, која се само помоћу Кабале може потпуно схватити и разумети.

Присталице ове науке тврде да Кабала није ништа друго но предање старих праоткровења, које се преносило од мудраца до мудраца, са свеца на свеца. Она лежи већ у природи самог ми-саоног човека, који тежи да упозна праузрок многих појава. И зато није чудо што су већ јеврејски учењаци талмудског времена размишљали о историји стварања света и у њој тражили дубоке тајне.

Једно посебно дело о мистичкој науци настало је још крајем 8 и почетком 9 века. Ово дело носи наслов „Књига створења света“ (Сефер Јецира). Десет бројева и 22 слова јеврејске азбуке означени су у овом делу као основне силе које све стварају и условљавају. Писац овог дела, које се приписује час патриарху Авраму, а час Р. Акви, није познат. Ово дело помиње и Филозоф Саадја, а и мислиоц и песник Јеуда а Леви.

Уколико се филозофија у 13 веку све више ширила, утолико је и Кабала као превага добивала све више присталица. Да ли се Исак, слепи син раније споменутог Аврама бен Давида, удубио у ту тајну науку, и да ли су Езра и Азриел из Героне, који су још као младићи названи учењацима, први ту науку систематизовали, сумњиво је. Сигурно је само то, да је она већ у 13 веку имала одушевљених присталица у Немачкој, где је и у хришћанским круговима играла знатну улогу, али исто и у Шпанији, као и на Ориенту.

За ширење кабалистичке науке у Шпанији стекао је нарочите заслуге Аврам Абулафија из Сарагосе. Овај сањалица, обдарен темпераментним духом и пун разних знања, проводио је пусто-лован живот. Он је путовао по Грчкој и по Шпанији, и покушавао да обрати Папу Мартина IV на јеврејство (1280), што га умало није стало главе. Абулафија, који се у почетку издавао за про-

рока, а доцније чак и за Месију, написао је масу кабалистичких списа, који су вечим делом сачувани у рукопису.

Од већег је значаја био Моше бен Шемтов де Леон (умро 1305 г.), који је попут Абулафије лутао од места до места и задржавао се у разним варошима Шпаније. Он се особито прославио својим делом „Зоар“ (сјај), које се може означити као „Библија Кабалиста“. Моше де Леон је говорио да је ово дело написао Раби Шимон бен Јохај, из 2 века после Христа. Да би овој својој тврдњи прибавио више вере, ставио је ове речи Шимону бен Јохају у уста: „Кад наступи година 6000 (дакле око 1260 г.), тада ће се отворити небеска врата и појавиће се светлост. Дотле ће ово дело остати скривено и истом ће у то време бити људима објављено“. Дело је писано халдејским језиком, претрпаним стилем, пуним слика. По својој спољашности оно личи једном мистично-алегориском коментару појединих недељних отсека Торе. Садржи много лепих мисли, али највећим делом то је једна збрка платонских и аристотелових слика. Језгро ове књиге чини наука о 10 Сефирот. Бог је неизмеран, његово је биће непроницљиво, али се он не може препознати помоћу 10 Сефирот, које су Божје еманације. Кад је Моше де Леон умро, присталице Кабале понудиле су његовој удовици велику суму за оригинал, ове књиге. Удовица је изјавила да нема оригинала а да дело јест написао њен муж. Да ли је Моше де Леон из користољубља приписао дело Шимону бен Јохају, или је сам обузет кабалистичким студијама, био у толикој обмани, да је мислио да стоји у вези са Шимоном бен Јохајем, не да се пресудити.

Зоар је имао знатнога, али вечином штетнога утицаја, пошто је овим делом појачано празноверје. Сва корист од њега била је у томе што је површни рационалистички начин излагања јеврејске науке дао места једном новом, искреном и душевном схватању.

Соломон бен Адрет и његово доба

Иако је власт свештенства све више јачала, стање Јевреја у Шпанији, у поређењу са оним у осталим земљама, могло се још увек назвати срећним. Мудри краљ Алфонзо X Кастилски (1252—1284) издао је додуше многе законе који су ограничавали слободу Јевреја, али ипак и поред тога поверавао им је важне послове у држави. За своје министре финансија и личне лекаре узимао је

Јевреје. Исак ибн Сид, „хазан“ из Толеди, саставио је по краљевој жељи нарочите астрономске табеле, које су се прозвале „Алфонзовим табелама“. Својим особитим образовањем, својим богатством и бројем, Јевреји су били врло утицајни у земљи. У Кастилији и Аргонији било је тада од прилике 100 јеврејских општина, од којих су биле највеће оне у Толеду, Валадолиду, Сарагоси и Барселони.

Најзначајнији човек овог времена био је Р. Соломо бен Адрет (Рашба)¹⁾. Он се родио око 1235 у Берцелони, и био је ученик Нахманидеса. У Барцелони, свом родном граду, заузимао је положај главног рабина, а својом пространим талмудском ученошћу домогао се највећег ауторитета у целом савременом јеврејском свету. Да би слушали његова талмудска предавања, долазили су ученици из велике даљине. Књижевничкој делатности Адретовој морамо се заиста дивити. Он је писао објашњења талмудским трактатима, издао је књигу упутстава о обредима (Торат а Бајит). Од великог културно-историјског значаја су његове респонзе (одговори), мишљења и одлуке које је давао на питања постављена са свих страна Француске и Немачке, Сицилије и Моравске, Азије и Африке. Из тих респонза види се његова огромна начитаност и ученост. Попут свога учитеља Нахмана, и Р. Соломо бен Адрет је наступао као апологета за част Јеврејства. Кад је доминикански калуђер Рајмунд Мартин напао Јеврејство списом који је носио наслов „Мач вере“, успротивио му се са успехом бен Адрет.

Бен Адрет је живео у веома бурно доба. Истом што се беше стишала борба између строгих верника и присталица слободумнијег правца, изби она сад понова, у толико јаче, што су сада и присталице новог кабалистичко-мистичног правца узели удела у њој. У оштрој супротности према овом мистичком правцу стајали су филозофи тадашњег времена, који су алегорички тумачили приче Св. Писма као и религиозне прописе и обичаје, а у животу их делимице или посве одбацили.

Против ових људи устао је Аба Мари бен Моше из Монпељеа. Он је наговарао Соломона бен Адрета да се свим силама успротиви опасним тежњама безобзирних мислилаца. Соломо бен Адрет није се међутим тако лако дао привући, пошто су се и пријатељи науке у Монпељеу одлучно држали против бојкота науке.

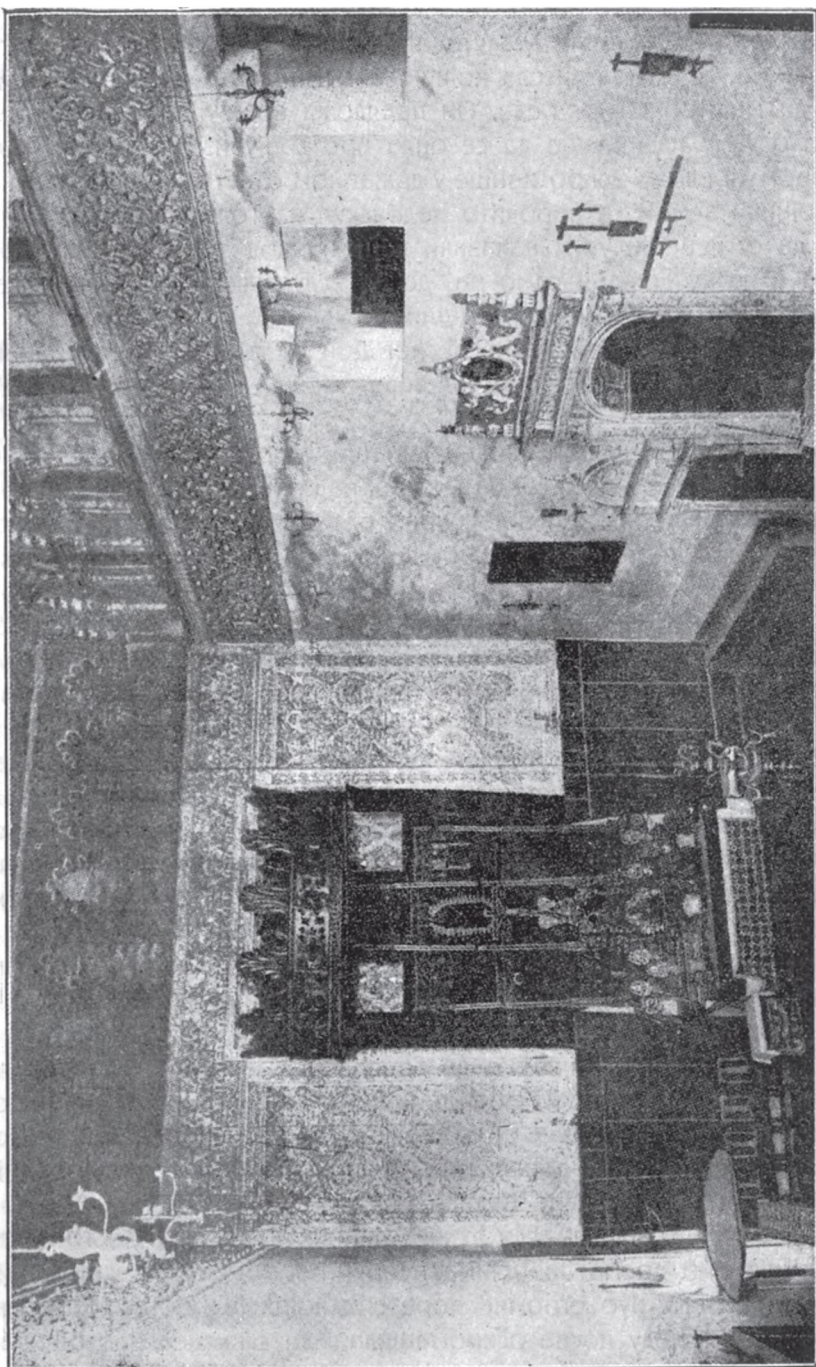
¹⁾ Његово пуно име је: Р. Соломо бен Аврам бен Адрет.

Док су се јеврејске општине у Шпанији и у Прованси изјасниле за или против новијег правца, аскете су добили утицајног савезника у Ашер бен Јехиелу (Ашери, Рош). Он је био ученик Р. Меира из Ротенбурга, и дошао је 1305 са својом женом и 8 синова у Толедо. Овде је био изабран за рабина. Ашер је био јак талмудски ауторитет, али се никако није бавио филозофијом. Он је успео да склони Соломона бен Адрета да баца анатему на све који се буду пре своје 25 године бавили филозофијом или ма којим другим научним списом. Присталице науке нису на то ћутали. С дозволом господара земље, бацили су они анатему на све оне који би своју децу спречили или одвраћали од научних студија. На страни ових био је и провансалски песник Једаја Пенини Бедарши, који је управио Соломону бен Адрету посланицу у којој се изјашњава против анатеме.

Бен Адрет је доскора увидео да је сувише забраздио, и по-радио је на измирењу странака, али је већ било сувише доцкан. Жалосна катастрофа, изгон Јевреја из Француске (1306), учинила је крај борби. Неколико година доцније умро је Адрет (1310).

Јевреји у Шпанији у XIV веку

Стање Јевреја у Шпанији, нарочито у Кастилији и Арагонији било је још увек сношљиво. Упркос свих оптужаба, које су по-стајале све чешће у скупштинама Кортеса и које су на сав глас тражиле ограничавање јеврејских права, краљеви и инфанти су, с времена на време, још увек узимали између Јевреја себи саветнике, чуваре дворске ризнице и пореске закупнике. Алфонзо XI (1325—1350) поставио је Дон Јосефа Бенвенисти за чувара ризнице и дворског саветника, а Дон Самуела ибн Вакара за личног лекара. Ова два јеврејска дворјанина, од којих је један умро у тамници, а други на мукама, живела су стално у непријатељству један с другим гледајући како ће један другом да нашкоди. Својим честим нелепим иступима и охолим животом они су навукли на се мржњу народа, која је од јеврејских непријатеља била све више рас-пиривана. Фанатични непријатељ Јевреја у ово време био је Абнер из Бургоса, или Алфонзо из Валадолида, како се он сам називао пошто се прекрстио. Он је добро познавао јеврејску научну књи-жевност и јеврејско-арапску филозофију, и иступио је с најружнијим оптужбама против јеврејске религије и јеврејских молитава. И Јевреји Валадолида, да би се ослободили толике поруге, морали

НЕГДАШНИ ХРАМ У ТОЛЕДУ КОЈИ ЈЕ ПРЕТВОРЕН У ЦРКВУ

су да се упусте у јавну диспутацију. Још већа опасност запрети Јеврејима од једног витеза који је био министар двора и доцније велики мештар једног реда. Он предложи краљу да се Јеврејима прво одузму имања, па да се онда протерају из Кастилије. Али се овом предлогу успротивише у државном савету највиши великодостојници земље, а нарочито надбискуп из Толеда, који је веровао да су Јевреји увек налазили заштиту код кастиљанских краљева и да су држави само на добро служили. Мрски министар буде ускоро збачен и као издајник осуђен на смрт.

За време владавине несретног Дон Педра, сина и наследника Алфонзова, засја Јеврејима Шпаније последњи пут сунце среће и слободе.

Дон Педро, назван Грозни, бејаше Јеврејима веома наклоњен, и зато је у њима нашао своје најверније поданике и присталице за цело време своје бурне владавине (1350—1369). И он је имао за личног лекара једног Јеврејина. Нарочиту милост уживао је на његовом двору Шемуел а Леви Абулафија, његов дворски ризничар и саветник, који је својом финансијском политиком стекао високи положај и врло велики утицај у држави. Своје велико богатство употребио је на добро своје браће, дизао је синагоге у разним општинама, међу другима и ону дивну синагогу у Толеду, која је, доцније, после више векова, служила као црква (Дел Трансито), а и данас стоји као народни споменик и украс пропале вароши. Од завидних и злобних једноверника својих оптужен код краља, био је изненада утамничен. Мучен грозним мукама, испустио је своју душу у Севиљи. Његово благо и благо његових сродника би у корист државе конфисковано.

На двору Дон Педра живео је и Санто или Сантов (Шемтов), први Јеврејин који је писао песме на кастилијанском језику.

У грађанском рату који је избио између Дон Педра и његовог полубрата Дон Хајнриха де Трастамаре, а који се више година огорчено и крваво водио, Јевреји су стали на страну Дон Педра и жртвовали за њ и иметак и живот. Падом и смрћу Дон Педра почиње нагло пропадање и понижење Јевреја Шпаније. Тада је потпуно пропала велика општина у Толеду.

Његов наследник, који је као Хенрих II заузео престо Кастилије, није био према Јеврејима непријатељски расположен. Он им је додуше наметнуо огромне порезе, с којих је и богата јеврејска општина у Толеду посве осиромашила, али он их је и заштитаво, јер су они „свом краљу верност сачували до смрти и нису прешли

победнику"; у ствари било је то зато што није могао да се лиши њиховог новца и њиховог талента. Штавише, он је узео за своје главне поверенике за сакупљање пореза Дон Јосефа Пихона и Дон Самуела Авраланела. Али јеврејски закупници пореза били су тако омражени у народу, да су Кортеси (1371 г.) Јевреје не само искључили из свих јавних звања, него су их и приморали да стању у засебним јеврејским четвртима и да носе срамотне знакове.

Овим понижењима ваља још додати и верске диспутације, на које су Јевреји силом позивани од стране католичког духовништва, с краљевим пристанком. Тако је на пр. у Бургосу, у присуству надбискупа из Толеда, вођена диспутација; у другој вароши опет морала је цела јеврејска општина да иде у цркву да присуствује диспутацији, док је у Пампелони (Памплуни) диспутацију водио сам папа Бенедикт XIII.

Прогони године 1391 и Марани

Година 1391 је најтужнија у историји Јевреја Шпаније. Године 1379 Хенриха II наследи Хуан I. За време крунисања неки јеврејски суд оптужи Дон Јосефа Пихона, који је од хришћана био веома вољен, као потказивача, јер да је против својих јеврејских пријатеља поднео краљу тешку оптужбу. И он буде од тог суда осуђен и убијен. Од давнине, ништа није било код Јевреја срамотније и вредније казне него потказивање и издајство. Хуан I је смртну осуду потврдио, а да ствар није претходно поближе испитао. Међутим се доцније стога толико усплахирио, да је све извршиоце пресуде дао погубити и Јеврејима заувек одузео право вођења кривичног поступка. Овим је делом мржња против Јевреја поново распирена. Ту је мржњу умео вешто да распри фанатични свештеник Фернандо Мартинез, који је већ више година био ставио себи за циљ прогањање Јевреја. Он је стално потстицао народ да руши синагоге и да Јевреје прогони и злостави. Побуна против Јевреја у Севиљи, у марту 1391, морала је бити угушена оружаном силом. Тим страшније изби три месеца доцније ново прогонство. Јуна месеца баци се светина, жељна пљачке и крви, на голоруке Јевреје Севиље и уништи сву општину. Највећи је део био стављен под нож, а преостали буду силом покрштени. Многобројне синагоге у Севиљи беху опљачкане и порушене, а неке претворене у цркве.

Гоњења Јевреја ширила су се из Севиље по свој Шпанији као бујица лаве, уништавајући све куд год је пролазила. Није се

обазирало на претње и молбе, свуд се убијало, клало и пљачкало по милој вољи. На хиљаде их је рађе умирало неголи се покрштавало. Тако су пропадале и једним се махом сатирале некад цветне општине Шпаније.

Шпански Јевреји, којима се сунце среће дуго смејало, подносили су сада бол и патње прогонства у пуној мери. Број убијених био је огроман. Много хиљада је наравно само привидно прешло на хришћанство, али у души су они и даље остали верни јеврејству. Ове нове хришћане сусретало је хришћанско становништво с неповерењем, и назвало их Маранима, (Презрени, проклети). Али доскора многи од ових хришћана — „на силу“ заузели су поново, како у војсци тако у државној служби, па и у социјалном животу, високе положаје. Најугледније хришћанске породице у земљи сродиле су се с њима.

Међу новим хришћанима било је доста и таквих који су се, да би одбили од себе сваку сумњу, непријатељски понели према својим ранијим истоверницима и јавно им се ругали. Али ни један од новопечених хришћана није тако упорно непријатељски устао против Јевреја, као ранији рабин Саломо а Леви из Бургоса, сада назван Паулус Бургензије, или Паулус де Санта Марија. Он је постигао највише части, и дотерао је до примаса целе Шпаније. У својим писмима, којима се обраћао истакнутим људима међу Јеврејима, настојао је да понизи Јеврејство и његове обичаје. Као црквени кнез и саветник краљев, он је свој велики углед највише искористио на то да своје раније једноверенике што више скучи. Његов негдашњи ученик лекар Јеосуа а Лорки (из Лорка) упути му зато писмо, у коме је веома жестоко напао хришћанство. Но доцније удари и сам путем свога учитеља. И сувише јако дејство имало је писмо Профиата Дурана или Ефодија, који се био истакао као лекар, филозоф и граматичар. Године 1391 био је насилно покрштен, али неколико година доцније, у договору с једним пријатељем, одлучи да се поново врати јеврејству и да се исели у Палестину. Но његов се пријатељ ипак даде наговорити од Паула Бургензиса да остане хришћанин, и овај затражи то исто од Ефодија. Ефоди му пак одговори с пуно fine ироније у једном писму чији отсеци увек почињу речима: „Не буди као што су оци твоји били“ (Алтеи ка-авотеха). То је писмо тако спретно и вешто написано, да га хришћани тумаче у свој прилог. У овом много коментарисаном писму Ефоди дубоко жали да се код његових савременика осећа тако мало топлине за јеврејство, а једнако куди и

оне који се једино обраћају учењу Талмуда, као и оне који га посве занемарују.

Исак бен Шешет и Хасдај Крескас

Међу онима који су 1391 године напустили Шпанију налазио се и Р. Исак бен Шешет (Риваш). Његов учитељ је био Р. Нисим (Ран) из Героне, који се прославио својим коментаром Алфасијевих Алахот. Р. Исак је био врло значајан рабински ауторитет. Чак из Шпаније и Немачке тражиле су се његове рабинске одлуке. Поради гоњења у Шпанији, он се исели у Алжир, где је био постављен за надрабина. Умро је у високој старости (око 1408 године).

Пријатељ Исака бен Шешета, такођер ученик Р. Нисима, био је Хасдај Крескас (1340—1410). Он је потекао из угледне породице у Барцелони, и владао је веома пространим талмудским знањем. Страшну годину 1391, кад је изгубио и свога јединог сина, оцртао је у једном дирљивом писму. Године 1410 довршио је своје религиозно-филозофско дело „Ор Адонај“ (Божја светлост). У том делу он се обара на Мајмонидеса, а нарочито на Аристотела, који је дотада вредео као ауторитет у који се не сме дирати. Док је Мајмонидес највећу срећу душе налазио и спознавању Бога, Крескас је то налазио у љубави према њему. Као што је Бог највећа љубав, тако и човек постиже највеће савршенство само љубављу, т.ј. тежњом ка праизвору свега добра. Најбоље упутство за то даје Тора, и стога човек мора да се строго држи ње и њених прописа. У овом делу, које је дало великога потстицаја филозофу Спинози, излаже Крескас да Бог награђује или кажњава човека само за његове мисли, а не и за његова дела, која Бог већ унапред зна. Крескас је умро после 1410 године.

Виценте Ферер и верска диспутација у Тортози

Смрћу Хенрика III Кастилског (1406) настају за Јевреје врло тужна времена, Калуђер проповедник Виценте Ферер из Валенсије ишао је од општине до општине с крстом у једној а с Библијом у другој руци и терао силом Јевреје у синагоге, где су морали слушати његове прозелитске проповеди, којима је настојао да их обрати на хришћанство. У Толеду, Саламанки и другим градовима претворио је синагоге у цркве. Јака оружана чета стајала му је увек на расположењу, да би обраћање Јевреја на хришћанство ишло брже и лакше. Да би верне Јевреје пони-

зио и приволео да макар и преко воље приме хришћанство, из-радио је код регенткиње, побожне Краљице Мајке, те је 1412 год. издан закон по коме су Јевреји морали становати искључиво у јеврејским улицама и нису се смели бавити никаквим занатима ни вршити лекарску праксу. С хришћанима ступити у трговачке односе уопште нису смели. Морали су носити дуге хаљине од грубе материје и јеврејски знак, а Шпанију нису смели напустити, под претњом губитка имања и личне слободе.

Жалосни успеси Ферерови охрабрили су Бенедикта XIII, који је био признат за папу само од Шпаније и француске, те је овај обраћање Јевреја на хришћанство поставио као свој главни задатак. У ту сврху послао је, дозволом арагонског краља, позив најистакнутијим и најчувенијим рабинима Арагоније (у новембру 1412), којим их позива да се скупе на једну диспутацију у Тортози. Јеошуа а Лорки, или прекрштен Геронимо де Санта фе, лични лекар Папе, био је одређен да се јавно бори против својих ранијих једноверника. Овом апостату стала су насупрот 22 најугледнија Јевреја Арагоније, међу њима Дон Видал Бенвенисти из Саратосе, гласовити лекар, песник и учени латинац, и Јосеф Албо.

Ова диспутација, најчуднија од свих које су сеикада одржале, вођена је у присуству папе, много кардинала и великог мноштва слушаца. Трајала је, од фебруара 1413, пун 21 месец, заседавала 61 пут (сиднице), расправљајући поглавито о питању да ли је обећани Месија већ дошао или није. У тој диспутацији Геронимо је бесомучно, најпогрднијим оптужбама напао Талмуд. Диспутација се завршила како се унапред могло предвидети: Геронимо је изјавио да је победио Јевреје, али Јевреји нису нимало поколебани у вери и очекивано покрштавање у масама је изостало. На то Папа у свом бесу забрани да се студирају Талмуд и остали јеврејски верски списи, а уз то нареди да сви Јевреји морају три пута годишње да слушају хришћанске проповеди. Ове одредбе ипак нису проведене у дело, јер, поново свргнут, Папа Бенедикт изгуби свој утицај у Шпанији, а Ферер, кога је проклео концил у Костанцу, умре мало затим. За време благог папе Мартина V одахнули су Јевреји неко време.

Не малу заслугу стекли су у ово доба Јевреји својим списима у одбрану Јеврејства. Међу њима је најпознатији лекар Јосеф Албо (умро 1444), ученик Хасдаја Крескаса, који је био узео учешћа на диспутацији у Тортози. Он је живео у Горију (Гориа) и тамо написао религиозно-филозофско дело „Икарим“ (Основна

начела). 13 чланака вере које је извео Мајмонидес он је свео на три, и то: постојање Бога, божанско откровење, и вера у Божју одмазду. Да би пресекао извор тако често подметаног питања на диспутацијама, да ли се обећани Месија већ појавио или није, објаснио је Албо да се вера у Месију не сме схватити као догма, већ као традиција, која се из старих времена преносила.

Савременик Јосефа Алба био је и Дон Аврам Бенвенисти, кога је на жељу кастилијајских општина год. 1432 краљ Хуан II поставио за рабина и врховног поглавара Јевреја Кастилије. Он је учинио последњи покушај да пољуљане односе између појединих општина поправи и пали дух шпанских Јевреја поново подигне. Стога је у мају 1432 г. сазвао у Валадолид општи синод, на коме су се сакупили заступници свих општина, научници и остали угледни људи. Они су створили одлуке о подизању верске наставе, о избору судија (Дајаним), о поступку против јеврејских потказивача и клеветника, о уређењу пореског питања, о одржавању мира по општинама и о уклањању луксуза, који је побудио завист и мржњу нејеврејског становништва.

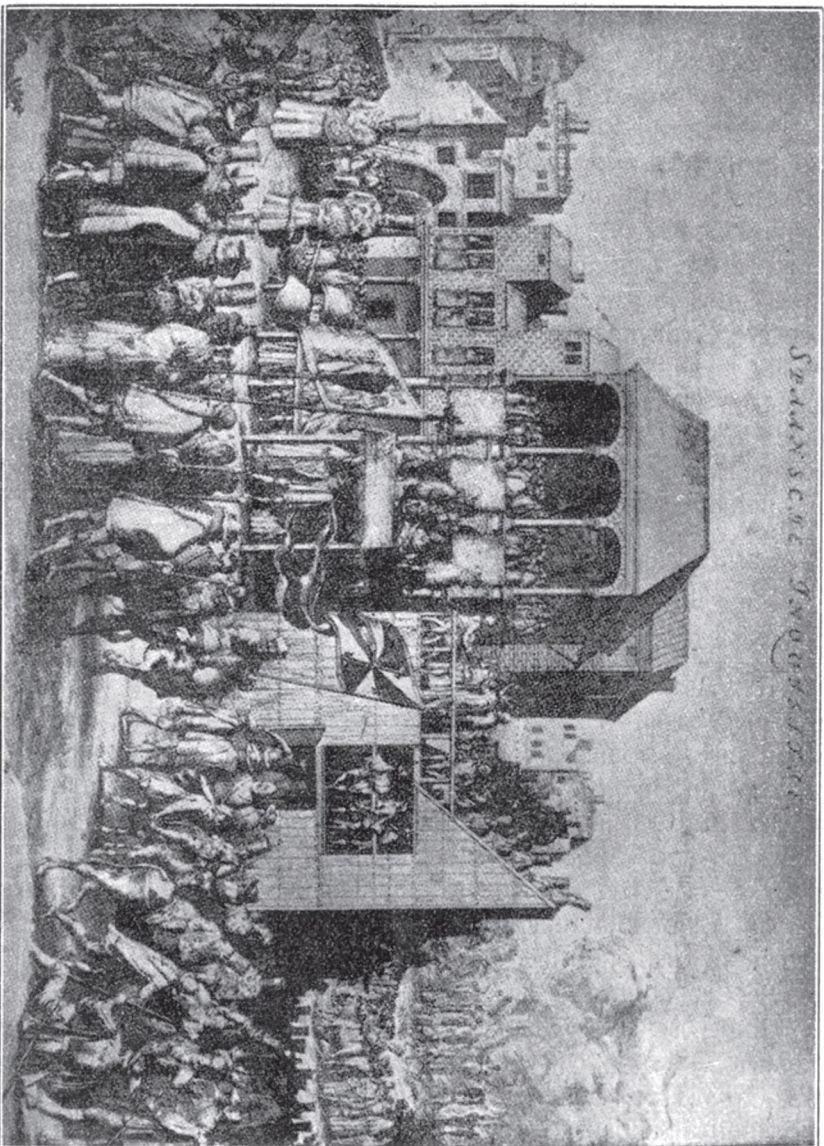
Инквизиција и изгон Јевреја из Шпаније

Дон Исак Абраванел¹⁾

Под наследником Хуана II, слабим Хенриком IV (1454—1474), Јевреји су били изложени још горој мржњи народа и хушкању свештеника. Француски калуђер Алфонзо де Еспина подигао је старе и нове оптужбе и написао књигу „Fortalitium fidei“ (верска тврђава), која је свима непријатељима Јевреја после њега послужила као извор за нападе на Јевреје. Његове клевете нису остале без дејства. На лажну оптужбу да су Јевреји пре Ускрса заклали једно хришћанско дете за жртву, напала је фанатизована маса јеврејске општине у Толеду и у другим градовима убијајући Јевреје без поштеде.

Још горе него Јеврејима било је Маранима или Новим хришћанима, које су с правом држали за потајне присталице јеврејства. Откада се Изабела Кастилска удала за арагонског инфанта Фердинанда Католичког, отада је положај Марана био све гори и угроженији. 14 марта 1473 избила је буна противу њих у Кордови. Марани су били на најгрознији начин убијани, њихове куће опљач-

¹⁾ Абраванел и Абраванел.

ПРИЗОР ИЗ ИНКВИЗИЦИЈЕ: ЈЕВРЕЈЕ И ЈЕРЕТИКЕ ВОДЕ НА ЛОМАЧУ.

кане и у пепео претворене. Клање се ширило од места до места, понављајући се увек с новом жестином.

Тада је краљевски пар примио предлог који је још год. 1461 Алфонзо де Еспина био учинио краљу Хенрику, да Маране прогони и да уведе инквизицију. Верски трибунал имао је да казни потајно Јевреје и да им заплени сав иметак у корист државне касе. Пошто је папа Сикст 1478 г. дао дозволу да се инквизиција обнови, она буде заведена и објављена у Севиљи, у јануару 1481 године. Довлачени су потказани јеретици и тако дуго и свирепо мучени док не би признавали своју кривицу, а тада су их спаљивали. Доскора би одређено и нарочито место за ломачу, названо „ел ке-мадеро“. Шестог јануара 1481 године одржано је прво верско суђење, „Ауто да-Фе“, и спаљено шест Марана.

Упркос великог и енергичног отпора на који је инквизиција испрва наишла код становништва Арагоније, Каталоније и Валенсије, она је ипак и овде била уведена. Крвожедни Томас де Торквемада био је постављен за великог инквизитора, и одмах је поставио трибунале у Кордови, Толеду и Сарагоси. На несрећу, Педро д'Арбуел, један од судија инквизиције, би убијен од Марана у Сарагоси. На то запламсаше по свој Шпанији ломаче, на којима су на хиљаде Марана испустили душу. Да је побожна Изабела више из славољубља и грамзљивости за благом неголи из ревности према вери дозволила подизање и учвршћивање верског трибунала, то је и сам папа Сикст морао признати.

У ово бурно и тужно доба уживао је велики углед код католичког краљевског пара Дон Исак Абраванел, који је достојанствено закључио ред јеврејских државника на Пиринејском Полуострву.

Дон Исак Абраванел

Исак Абраванел родио се 1437 у Лисабону, где је његов отац, Дон Јеуда, био ризничар инфанта Дон Фернанда. Дон Исак је био врло брижљиво васпитан, и већ зарана упознат с јеврејским и арапским филозофима. Он је нарочито полагао пажњу на то да спољашњи сјај, којим се истицао његов дом, здружи са славом своје учености. Још у својој младости написао је више списа филозофског и теолошког садржаја, а носио се и мишљу да напише опсежан коментар Библији.

Али Абраванел је стекао већу славу својим радом из младих дана неголи својим државништвом. Краљ Алфонзо V португалски ценио је богатог, образованог и љубазног човека толико, да га је поставио за свога најближег саветника, полажући у њ велико поверење. Абраванел сам описује тај свој надасве срећан положај на двору овако: „Мирно сам живео у својој наслеђеној кући, у славном Лисабону, где ми је Бог дао благослов, богатство и част. Подигао сам себи велике зграде и простране одаје. Моја кућа је била стециште за научнике и мудраце. Био сам омиљен на двору Алфонза, моћног и праведног краља, под којим су и Јевреји уживали слободу и благодан. Ја сам му био близак, он ми је све своје тајне поверавао, и док је он живео, улазио сам и излазио из двора кад ми се хтело“. За своје једновернике заузимао се Абраванел увек са пуно љубави. Кад је Алфонзо, по заузећу једног афричког пристаништа, продао 250 јеврејских заробљеника у робље, скупио је Абраванел 10.000 златних дублона (дуката) за откуп несрећника.

Срећан положај Абраванелов трајао је међутим само до смрти Алфонзове (1481). Његов син и наследник Хуан II, мрзовољан човек и без срца, који је и свога властитог рођака Херцога од Браганце, дао убити, посумња и на Абраванела, јер је овај с породицом Браганца био у пријатељским односима. Абраванел, благовремено упозорен, побегне у Кастилију, а његово имање краљ заплени у корист државне касе.

У Толеду, где се био настанио, обрадио је он прве пророке и написао коментар књигама Јеошуа, Судије и Самуел, и то за кратко време, од новембра 1483 до априла 1484 год. Кад је намеравао да отпочне с коментаром књизи Краљева, би позван на шпански двор, где му је поверена служба краљевског закупника пореза, коју је пуних 8 година с највећом верношћу и савршеношћу обављао. Тако је Абраванел опет дошао до иметка, и живео је задовољно све док није зла судбина задесила поново и њега и све шпанске Јевреје.

После десетогодишњег рата с Маврима, у којима су и јеврејске општине морале новчано припомоћи, паде Гранада и 2 јануара 1492 Фердинанд и Изабела у свечаном походу уђоше у стару резиденцију некад моћних Халифа. Сада је цела Шпанија морала да постане хришћанска. Све невернике, мухамеданце и Јевреје, требало је просто збрисати са шпанског тла. 31 марта 1492 изда краљевски пар у Гранади наређење да сви Јевреји из

свих делова Шпаније, ако се не покрсте, у року од 4 месеца, под претњом смртне казне, морају да се иселе.

Као гром из ведре неба погодила је ова заповест Јевреје простране државе. Абраванел похита краљу и, потпомогнут од

ИСАК АБРАВАНЕЛ

својих најутицајнијих хришћанских пријатеља, молио је милост за своју једноверну браћу, нудећи огроман новац. Фердинанд је готово био склон да попусти, али велики инквизитор Торквемада разбио је и ову последњу наду тиме што је с распелом у руци довикнуо краљу: „Јуда је Господа свога издао за 30 сребрњака, а Ваше Величанство намерава да то исто учини за 30.000 дуката. Ево га, ту је, узмите га и продајте га!“

Сиромашни, голи и боси, морали су Јевреји да напусте земљу. Било им је забрањено да ма шта собом понесу сем хране и одела, чак ни сребро ни злато. Своје најлепше домове морали су продати у бесцење. Многи су давали кућу за мало кљузе или магаре, а најлепши виноград за парче платна. Сваком хришћанину је строго било забрањено да чини и најмању услугу Јеврејину који је напуштао земљу. Што се дан растанка више приближавао, у толико је јад и бол био већи. Дане и ноћи проводили су они плачући у кукајући на гробовима својих милих покојника од којих су се растајали за увек. Многи су откидали комаде надгробних споменика и грудице земље с гробова, да их понесу собом као једину успомену. Јеврејска гробља претворена су у пашњаке, а синагоге у цркве. Али Јевреји су се и ту понели као јунаци и заштитници вере и свога народног имена. Само мали број прешао је на хришћанство, из страха од беде или из гадне жеђи за новцем и за частима.

Другога августа 1492, баш на дан 9 Ава, црни дан жалости јеврејског народа, дан разорења првога и другога Храма, напустило је земљу око 300.000 Јевреја и пошло на тешки пут изгнанства и беде. Само један дан доцније, 3 августа у петак, одједрио је Колумбо да открива и осваја нове светове. Да би се флота ваљано опремила, поклониле је један Маран, чија је породица већим делом страдала на ломачи, а и сам био од инквизиције гоњен, 17.000 дуката краљевском пару. Абраванел, који је помогао предузеће морепловаца, укрцао се са својим синовима још пре истека рока и отпутовао за Напуљ, где је довршио свој коментар Књизи Краљева. И ту је он доскора заузео на краљевском двору у Напуљу веома утицајно место, све док није напуљски краљ Алфонзо II морао бежати (1495) пред Карлом VII француским, који је био заузео Напуљ. Абраванел је пратио краља и на острво Сицилију, а одатле је прешао на Крф, где се особито обрадовао кад је нашао свој коментар петој књизи Мојсијевој, за који је мислио да је изгубљен. После кратког боравка на Крфу настани се у Монополи. Овде се највише бавио књижевним радом, све до године 1503. Тада је пошао за својим сином Јосефом, који је био као лекар и научник високо цењен, у Венецију, где је завршио (1508) свој заиста плодносан живот. Сахрањен је у Падови. Абраванел је, поред свих осталих крупних дужности, био веома плодан писац. Нарочито је цењен његов коментар Библији у коме он наводи и хришћанске ауторитете. Његов је коментар,

упркос опширности излагања, често штампан (преведен је и на латински).

Слично Абраванелу, велики део изгнаника прешао је у Италију и на грчка острва, а многи су од њих потражили себи нову отаџбину у северној Африци и у Турској. Ужасне су муке које су несрећници морали да претрпе на овом трновитом путу. Хиљаде су умирали од глади и куге, на хиљаде их је гинуло од разбојника или од своје рођене руке. Отприлике 12.000 Јевреја прешло је из Кастилије у суседну Навару, али су и одавде (год. 1498) сви били протерани. Иста судбина снашла је 1498 год. и Јевреје у Прованси. Велики број шпанских изгнаника отишао је у Португалију.

Јевреји у Португалији

Историја Јевреја у Португалији почиње тек са 12 веком. Ипак ни у једној земљи њихови односи према држави нису били тако рано одређени као овде. На челу португалских Јевреја стајао је врховни рабин, којег је краљ постављао, а сам је потврђивао покрајинске и општинске рабине, биране од самих општина. Врховни је рабин, у пратњи једног врховног судије, једног канцелара, секретара и егзекутора, сваке године обилазио све општине у земљи, надзирао управу легата и сиротињског новца, и најзад контролисао рачунске билансе свих општина.

Управљање појединим општинама и опорезивање Јевреја било је законом уређено. Јевреји су становали у нарочитим јеврејским улицама, којих је у Лисабону, највећој јеврејској општини, било више. Те би се улице сваке вечери затварале и од краљевских стражара надзирале. Јевреји су се бавили виноградарством и земљорадњом, најразноврснијим занатима, веома разгранатом трговином штофова и земаљских производа. Али су друштвено били одвојени од хришћана, морали су плаћати многе и тешке порезе, као главарину (лични порез), порез за флоту (за сваку нову лађу коју би краљ опремио они су морали дати један ленгер и једно ново уже), порез на послугу, на вино, рибу, живину и жито.

Упркос свих тих тешких пореза, португалски Јевреји су ипак имали разлога да буду задовољни својим положајима. Кад је требало налазили су заштиту код краљева, а заузимали су и државне положаје. Што су португалски Јевреји били поштеђени од прогона који је Фернандо Мартинез 1391 год. у Шпанији изазвао, то су

имали да захвале тадашњем надрабину Дон Моисесу Наваро, телесном лекару краља Хуана I, који је штавише и за своје једновернике бегунце из Шпаније издејствовао заштиту. И сам фанатични Виценте Ферер није смео, на заузимање надрабина Дон Јуде, да ступи на португалско тло.

Још срећније него под Хуаном I, који је владао готово пола века, живели су Јевреји под Алфонсом V Добрим (1438—1481). Они су били готово сасвим равноправни хришћанима, и заузимали су јавне службе и положаје у држави. Овај повлашћени положај, међутим, утицао је неповољно на њихов религиозни и морални живот. Шабат и празници нису се више тако ревносно светковали како су то прописи вере налагали, у синагогама је владао неред, богаташи су постали охоли и немилостиви готово равнодушни према вери и јеврејским научницима. Богатство и раскош Јевреја највише су распирили завист и бес народа, што је имало одјека и у скупштинама Кортеса од средине 15 века.

Смрћу краља Алфонза V погоршало се стање португалских Јевреја. Хуан II држао је још нешто Јевреја на истакнутим државним положајима и сам се поверавао јеврејским лекарима, али је он дао и свој пристанак за гоњење Марана, који су се били доселили из Шпаније, а с којима је у почетку поступао пријатељски. Када је на име 1492 једно посланство из Шпаније, са седим рабином Исаком Абоав на челу, замолило да шпанским избеглицама дозволи улаз у Португал, краљ се приволео из користољубља, затраживши позамашну суму новца на име пореза и ограничивши боравак само на 8 месеци. Он се обавезао да ће се доцније побринути за лађе уз јефтину возну цену, које ће Јевреје одвести у она места где буду зажелели. Око 120.000 Јевреја дошло је тада у Португал; али су се горко разочарали. Фанатизоване масе су се дигле и тражиле да се усељеници што брже из земље удаље. Многи су побегли у планине, где су помрли од глади и разбојничке руке. С онима пак који су се по погодби с краљем након дугог чекања, укрцали на лађе, власници лађа поступали су крајње нечовечно. А сви они који су после истека рока од осам месеци били још у држави, постали су робови. Краљ је са својом окрутношћу ишао тако далеко, да је почетком 1493 године свим Јеврејима који су били остали у земљи отргнуто из наручја њихову децу од 2 — 10 година, покрстио их и расејао на ново откривено острвље Св. Томас, или тако звано „Изгубљено Острвље“. И нико није имао смисловања с том јадном невином дечицом, која

су вриштала за својим родитељима. Већина ове сирочади је на лађама помрла, или је пала као жртва неповољне климе.

У једном душевном нападу одлучио је Хуан да примора Јевреје, који су већ столећима живели у његовој држави, да приме хришћанство. Од свог љубимца, 70-годишњег, врло угледног Дон Јосефа затражио је да се први одрекне јеврејства и да послужи за пример другима. Као награду за то нудио му је управу над градом Браганца. Али Јосеф је са својим синовима побегао, и после дугог лутања искрцао се у једном пристаништу Кастилије. Овде је осуђен на ломачу, али заузимањем његовог пријатеља Херцога од Браганце, који је такође био гођен од Хуана, буде ослобођен. Умро је 1498 год.

Доласком краља Мануела на престо, Јевреји су се могли поново надати бољим временима. Он им врати слободу и ослободи их извесних пореза као и остале становнике земље. И није се нимало устручавао да постави за свог астролога и хроничара Јеврејина Аврама Закуто. Закуто се родио у Саламанки, одакле се 1493 год. преселио у Порто. Математички и астрономски радови Закута помогли су много Христифору Колумбу, с којим је био у пријатељским односима, па Васки де Гама, и осталим проналазачима. Његово главно дело је веома цењена јеврејска хроника „Јухасин“ (Регистар радова), коју је написао 1505 у Тунису. Главну садржину овог дела чини историја јеврејске књижевности, а само два отсека садрже кратку светску хронику. Умро је у Смирни 1515 године.

Срећно доба које су Јевреји имали за време владавине Мануелове није било дуга века. Да би извео већ одавно смишљену на меру да овлада целим Пиринејским Полуострвом, Мануел је хтео оженити најстарију кћер шпанске краљице Изабеле. Краљица је међутим била вољна да пристане на то само онда, ако обећа да ће све Јевреје прогнати из своје земље. После дужег саветовања са својим доглавницима, Мануел је пристао на тај услов и већ је 4 децембра 1496 године издао наређење, да сви Јевреји у року од десет месеци, под претњом смртне казне и конфисковања имања, морају напустити Португал. У едикту он им зајемчио сигуран и несметан одлазак. Ова привидна благост, међутим, претворила се брзо у запрепашћујућу окрутност. Пошто није успео да изведе намеравано присилно покрштавање, одузео је Јеврејима сву децу испод 14 година, на сам дан празника Песах 1498 год., насилно их покрстио и раселио међу хришћанске породице.

Но кад је приметио да ни све те насилне мере, ни ласкава ни лепа обећања нису у стању да Јевреје поколебају у верности спрам вере праотаца, наредио је да се хиљаде њих већ спремних за одлазак, силом одвуку у цркве и насилно покрсте. Да би измакли овој срамотној судбини, многи су се сами стрмоглавили у бунаре и реке. Само мали број је успео да пребегне у Африку.

После године 1497 није ни у Португалу било више Јевреја који би јавно исповедали своју веру; али је био велик број притајених Јевреја или назови-хришћана, који су јеврејству остали верни уза све претње, а хришћанске церемоније само привидно испуњавали. На сам Ускрс, 19 и 20 априла 1506 год., било је више хиљада таквих Јевреја у Лисабону убијено. Својим утицајем и својим богатством Новохришћани су знали да спрече увођење инквизиције у Португалу кроз пуних 20 година, док се најзад високи верски суд није и овде умешао, да развије своју делатност свом жестином. У Лисабону и у другим градовима земље овај је суд отерао у прогонство на хиљаде потајних Јевреја и Јеврејки. И тек бразилијански принц, краљ Јосе I, ограничио је рад инквизиције, пошто је Антоније Јосе де Силва, најзначајнији португалски драматичар, као потајни Јеврејин, октобра 1739 год. у Лисабону спаљен на ломачи. Године 1821 би најзад верски суд заувек укинут.

Јевреји у Француској. Рабenu Гørшом Раши¹⁾ и Тосафисти

У току 11 века Јевреји Француске бавили су се несметано виноградарством, занатима и трговином. За свој несметани рад на тим пољима привреде плаћали су земаљским кнезовима такозвани „јеврејски порез“. Вредно је истаћи да је духовништво Француске више пута у току 11 века устајало у обрану Јевреја, кад су ови били нападнути од народне масе. И за владе Капетовића Лудвига VI (1108 – 1137) и Лудвига VII (1137—1180) није био положај Јевреја у земљи неповољан. Они су живели у благостању и били су поседници фабрика и већих комплекса земљишта. На челу њихових општина стајали су људи, које су сами између себе бирали а краљ их затим потврђивао (Прево). Јеврејски научници могли су несметано неговати закон, на чијем се проучавању особито марљиво радило у Лотарингији.

¹⁾ Искрпну литературу о Рашиу наводи Г. Карпелес у свом делу „Историја јеврејске литературе“.

Један од првих талмудских ауторитета међу француским Јеврејима био је Рабену Гершом бен Јеуда назван „Меор а-Гола“ (Светло галуга) 960—1040. Родио се у Мецу а научавао је у Мајнцу, где је засновао и своју школу у којој је тумачио Талмуд великом броју ученика. Као тумач Талмуда уживао је глас првака не само међу талмудистима Француске него и Немачке и Италије. Његов одлични коментар, који је у многоне олакшао проучавање Талмуда, допринео је да су одлуке гаонских високих школа у Вавилонији постале готово излишне. Тако су европски талмудски научници постали посве неовисни од високих школа Вавилоније. Тешко искушење снађе Р. Гершома, кад његов син, за време прогона у Мајнцу (1012), мораде покрстити. У дирљиво тужним и покајничким песмама (Селихот) изражава Р. Гершом свој бол услед прогона Јевреја. Трајна заслуга Р. Гершомова су одредбе Рабинског Синода у Вормсу (Таканот), који је његовом иницијативом био и сазван. Између ових одредаба су најважније: забрана многоженства, забрана раставе брака без женине приволе и одредба да се туђа писма, без нарочите дозволе дотичних, не смеју читати.

Исте године, кад је Рабену Гершом умро (1040), родио се у Троа-у (Шампањ) Шеломо Ицхаки, назван Раши према почетним словима његова имена. Као научник дубоког духа, који се уз то одликовао великом начитаношћу и скромношћу, био је од трајног утицаја на васколико Јеврејство Средњег века. Његов је живот баснословно искићен. Оно што се прича о његовим далеким путовањима, о разговору са Готфридом Бујонским и слично, све је то наравно легенда. Он је похађао талмудске академије у Вормсу Штајеру и Мајнцу. Кад му је било 25 година настани се трајно у Троа-у (Троес) где је засновао талмудску школу. Иако млад ипак успева да стекне глас талмудског ауторитета. Са свих страна су на њега управљена разна верска и филозофска питања, из свих крајева француске и Немачке хрили су ученици у његову школу.

Раши је најчувенији тумач Библије и Талмуда. Његов коментар Библији, који му је прибавио часни надимак „Паршандата“ (Тумач Закона), стекао је особиту популарност. Раши жели у овом коментару да оправда једноставни смисао речи Св. Писма (Пешат), те стога и наводи на више места у свом коментару основно начело Талмуда: „Текст нека не оступи од свога једноставног смисла“. Зато и примећује чешће: „Наши су мудраци

овом тексту дали разна (агадска) тумачења, али сва та тумачења не одговарају ипак једноставном (простом) смислу речи самог садржаја.“

Рашијев се коментар не сме посве изједначити с осталим коментарима, као на пример с коментарима које су други научници писали уз латинске и грчке класике. Рашијеве напомене уз многа места Библије изискују самостално размишљање, и није редак случај, да се човек пита, у жељи да Рашиа потпуно схвати: „Шта је дало повода Рашиовој напомени на овом месту?“ И језичној страни ексегезе посвећује Раши пуно пажње. Често доноси превод појединих речи на земаљском језику, по чему је његов коментар данас знатан избор и за проучавање старо-Француског језика Рашијев коментар Мојсијевим књигама је уједно и прва штампана јеврејска књига¹⁾, која се доцније готово увек уз Библију доштампавала.

По јасноћи и једноставности Рашијев коментар превазилази све коментаре осталих трактата Талмуда. Са мало језгровитих речи пропраћа текст Талмуда и успева да уклони све тешкоће у њему и да их сасвим јасно протумачи. Коментар се још и данас штампа уз свако издање Талмуда. Поред овога коментара писао је још разне расправе из правног подручја јеврејског живота и многе Селихот.

Раши је умро 1105 год. Последња реч која је потекла из његова пера, била је „таор“ (чист) у трактату „Макот“, којој је његов нећак, који је овај рад наставио, придодао: „Наш учитељ, чије тело беше чисто, а чија је душа својом чистотом постала још блаженијом, није ништа више објаснио“²⁾.

Раши није имао мушког потомства. Његове три учене ћерке удале су се за знамените научнике. После смрти Рашијеве продужили су рад у истом духу његови зетови и његови унуци. Рашијев коментар Талмуду дао им је повода да се све више и дубље позабаве проучавањем Талмуда и да коментар свога учитеља и мајстора употпуне разним додацима (Тосафот). Ови се додаци налазе и у нашим талмудским издањима уз сам текст — као и Рашијев коментар. Научници ове школе, који се одликују великом оштроумношћу и сваког дивљења вредном начитаношћу, зову се

¹⁾ Књига је штампана 1475 у Ређу (Reggio) где је била и прва јеврејска штампарија.

²⁾ Хришћанска општина у Вормсу прозвала је њему у част једну од својих улица „Рашијева улица“.

Тосафисти. Њих је било на броју око 150. Најзнатнији између њих били су Рашијеви унуци Р. Самуел бен Меир и брат му Р. Јаков, назван Рабену Там. Рабену Там спада међу најплодније Тосафисте (око 1100—1171). Ради своје велике талмудске учености уживао је велики углед. Из свих страна света управљена су на њега разна верска питања, да по њима донесе своје одлуке. Његова оштроумна талмудска тумачења налазе се не само у поменутиим Тосафот него и у његовом самосталном делу „Сефер ајашар“. Он се бавио и граматичким питањима и стајао је у писменој вези с Аврамом ибн Езром. Писао је, као први у Француској, метричке песме на јеврејском језику. Р. Там је много пропатио за време другог крсташког рата. На сам празник Шавуот (1147) продрли су крсташи у његову кућу, опљачкали га и повели собом ван града у намери да га убију. Од очите смрти спасао га је један познати му витез, који га је истргао из руку дивље хорде.

Кратко пред његову смрт изби у граду Блоа глупа и лажна клевета, да Јевреји требају хришћанску крв за своје религиозне сврхе. Рабену Там је морао још доживети, да око 50 људи и жена буде спаљено на темељу ове клевете, пошто су претходно одбили да се покрсте. Његови нећаци, оштроумни Тосафисти Исак бен Самуел и Исак Старији, назван Ри, у многоме су обогатили талмудску науку. Ри припада међу главне претставнике тосафистичке школе; његово се име често цитира у додацима Тосафот.

Муке Јевреја у Француској

Повољно стање по Француске Јевреје мења се за владавине Лудвиговог сина Филипа Аугуста, који је био нарочито непријатељски расположен према Јеврејима. Да би своју ризницу обогатио, даде једне суботе (1180) све Јевреје своје земље позатварити; истом пошто су платили Филипу 15.000 марака у сребру као откупнину, пусти их на слободу. После неколико месеци даде прво објавити да се сви дугови хришћана Јеврејима опраштају, а затим протера несрећнике из земље (1181). Али ипак су морали хришћани пети део дуга, који су Јевреји од њих потраживали, платити краљевој ризници. Изгнаници нађоше уточишта код неких вазала, али краљев бес достигне их и тамо. У Бре-у (Брау) у Шампањи даде 100 Јевреја погубити (1191). На тражење појединих грофова, који су били осиромашили, дозволи изгнаницима повратак у јулу 1198 год. Под изликом да су зеленаши и да убијају хришћанску децу

били су притешњени и кињени за владе Лудвига VIII и Лудвига IX (1223—1270). Овај последњи је у толикој мери мрзео сваког, ко је исповедао јеврејство, да није хтео ни погледати на Јеврејина. Исти даде Талмуд спалити и с особитом строгошћу нареди, да Јевреји његове земље морају носити „срамотни“ јеврејски знак. Најзад изда у децембру 1254 године и наређење, да се Јевреји изгнају из земље, али после кратког времена буде ово наређење опозвано.

Почетком 14 века снађе Француске Јевреје зла судбина, која се већ одавно могла наслутити. Грамжљиви Филип IV Лепи (1285—1314), изда својим чиновницима потајно наређење, да се сви Јевреји у земљи једног те истог дана позатворе. Године 1306 (10 Ава) 22 јула буду сви Јевреји без разлике положаја, старости и пола нападнути и позатварани. Истовремено им би достављено, да морају у року од месец дана напустити земљу и оставити за собом сав свој покретни и непокретни иметак. Лишени свих сретстава, дадоше се несрећници на лутање. Сразмерно мало њих, који се нису могли раставити од свога имања, променише на око веру отаца, док је велики део заосталих у земљи претрпео мученичку смрт. Међу изгнаницима налазио се и Естори фархи¹⁾, који се преселио у Палестину, где је после 7-годишњег путовања по земљи написао драгоцено дело „Кафтор ва-ферах“ (Пупољци и цват), у којем износи топографију Палестине.

По жељи народа, који се тако често тужио на Јевреје, а којих се није могао тако лако одрећи, Лудвиг X (1314—1316), син и наследник Филипа Лепог, позва прогнане Јевреје (1315) поново у земљу под повољним условима. Они добише натраг своје синагоге и своје књиге, изузевши Талмуд, али раније одузети иметак нису им вратили. Филип V (1316—1322) подели им још разне повластице. Али није дуго потрајало и духовништво и народ почели су поново клеветати Јевреје. Кад је Филип V био намеран да поведе нови крсташки рат, почели су се улични разбојници, скитници и разни олош окупљати у гомиле, које су под вођством духовника ишле од места до места. Уз поклик: Крст или смрт! обориле су се где су год стигле на Јевреје. Ово гоњење Јевреја, (Гезерат а = Роим) ширило се преко северне и јужне француске, преко Арагоније и Наваре. За време једне године било је порушено 120 јеврејских општина, а много хиљада Јевреја на најгрознији начин убијено.

¹⁾ Његови родитељи су пореклом из Флоренције, и одатле им породично име Фархи (ферах = флора = цвет). Фархи је први јеврејски топограф Палестине.

Једва су претрпели ово гоњење, кад су настале нове муке за француске Јевреје. Овај пут су дали за то повода губавци из Гијене, који су затровали бунаре, да би се осветили ради слабе исхране. Један од губаваца стављен на муке окриви Јевреје као тобожње троваче. Услед ове лажне оптужбе платило је главом преко 5.000 недужних Јевреја. Иако се краљ убрзо осведочио о неистинитости оптужбе, ипак је осудио на велику новчану глобу бедне Јевреје, који бејаху посве осиромашили.

Седам година доцније, 1328, надвише се тмурни облаци над Јевреје краљевине Наваре, која је у то време била под француском влашћу. Грозно је било убијање и клање, нису били поштеђени ни старци ни деца. У Естели — поред Туделе и Пампелоне највећа општина Наваре — би цео јеврејски део града спаљен. Готово 10.000 Јевреја нађе мученичку смрт у томе општем покољу.

„Црна смрт“ (1348—1350) дала је повода новом гоњењу и оптужбама против Јевреја и проузрокова њихов прогон из франш-Комтеа и једног дела Дофине (Dauphiné).

И у време анархије, која је овладала доласком куће Валоа на престо француске, Јевреји су имали да претрпе много, омражени од народа и притешњени од кнезова. Дофен Карло који је засео на престо као Краљ V, дозволи године 1360 богатим Јеврејима да се врате у земљу. Менасе де Бесу (Besou), јеврејски банкар који је доцније заузимао положај главног закупника пореза, водио је преговоре између својих једноверника и владе. Успело му је да постигне повољне услове. Јевреји су смели за време од 20 година живети свуда у земљи и требали су да буду заштићени од сваког подбадања духовништва. Тако су неколико година могли живети мирним животом; али већ почетком године 1380, одмах при ступању Карла VI (1380—1422) на престо, један део племића Париза, који су били дужници Јевреја, нахушка народну масу против њих. Јевреји су поново били убијани, а њихове куће попаљене. Четири дана и ноћи трајао је покољ, који се брзо ширио по разним варошима Француске. Карло VI покушао је додуше неколико пута да заштити Јевреје, али насртајима духовништва није се могао успротивити. 17 септембра 1394 — било је то управо на Јом Кипур (празник Измирења) — изда краљ Карло VI „неопозиви закон“ по коме ниједан Јеврејин убудуће не сме становати нити живети ни у једном крају Француске. Он је поступао према њима с више обзира него Филип Лепи тиме што

им је дозволио да узму собом и свој иметак. Тако су Јевреји напустили највећи део Француске. У Марсељу, Тулузи и у крајевима који нису стајали потпуно под француском влашћу, као Прованса смели су још у незнатном броју да се задрже. Од овог изгона били су поштеђени у малој грофовији Бенесен (Benaissin), која је била папинско власништво, и у градовима Авињон и Карпантрас, где су све до француске револуције живели јако притешњени.

САДРЖАЈ

Први део

Од разорења првог храма до владавине Макебејаца (585 г. — 140 г. пре Христа).

Јевреји под вавилонском и персијском влашћу	5
„Борци Велике скупштине“ (Анше кенесет агедола)	8
Јеврејство и Хеленизам	10
Јевреји под египатском владавином	11
Симон Праведни	14
Јевреји под сирском влашћу. Хеленисти	15
Антиох Епифан	17
Макебејци	
а) Мататја	19
б) Јуда Макаби	19
в) Јонатан	22
г) Симон	22

Други део

Од Макебејског ослобођења до разорења Јерусалима (140 г. — 70 г. пре Христа).

Симон	23
Јоханан Хиркан	24
Верске странке	25
Јуда Аристобул	27
Александар Јанај	28
Салома Александра и њени синови	29
Ирод, краљ Јудеје	31
Илел и Шамај	33
а) Јевреји изван Палестине б) Прозелити	36
Намесници. Верско стање у Јудеји	39
Агрипа I.	41
Устанак — Флавије	42
Веспасијан и Тит.	45

Трећи део

Од пропасти јеврејске државе до постанка вавилонског Талмуда 70—500 г.

Раби Јоханан бен Закај	49
Р. Елиезер Р. Јеушуа	51
Рабан Гамлиел II. и његови савременици	53
Р. Акива	55
Борба Јевреја против Грка и Римљана	56

Бар Кохба	57
Р. Меир и његови савременици	60
Р. Јеуда а-Наси	61
Мишна	63
Наследници и ученици Р. Јеуде	64
Пропаст Патријаршије. Јевреји под првим хришћанским царевима	66
Кнезови изгнанства и вавилонске школе	67
Талмуд	72

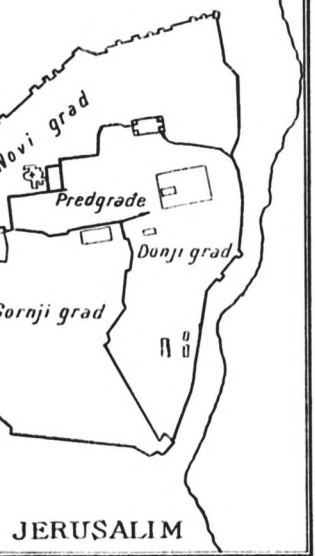
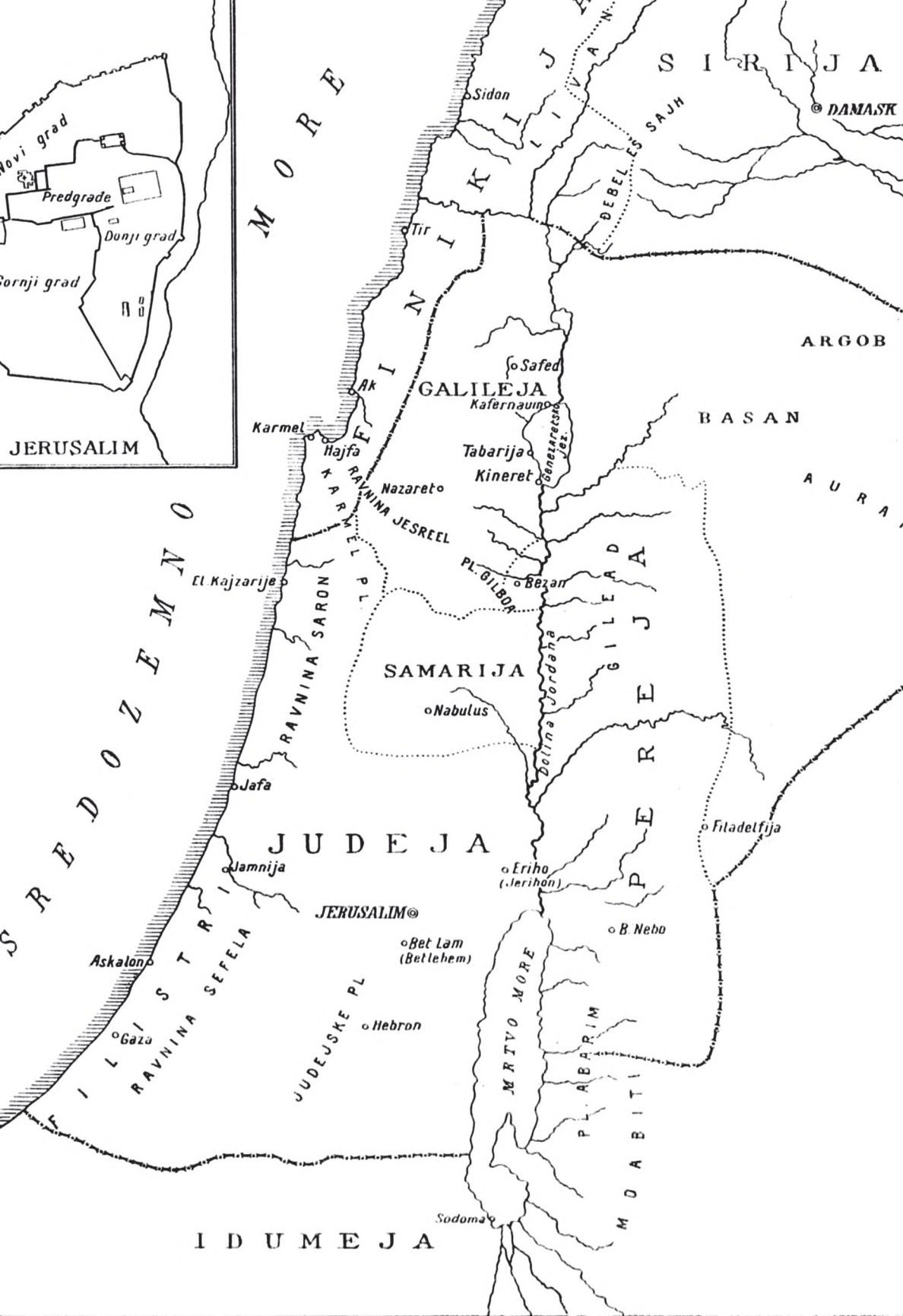
Четврти део

Од закључка Талмуда до пропасти Гаоната	72
Јевреји у Арабији	75
Гаони (Геоним)	76
Саадја	78
Караити (Караим)	79
Самарићани	81
Јевреји у Европи	
а) Под Источним и Западним Готима	82
б) Јевреји под Меровејевима и Карловићима	84
Хасдај ибн Шапрут и његови савременици	85
Наука о језику	87
Богослужење. Синагогална поезија	89

Пети део

Од пропасти Гаоната до изгона Јевреја из Шпаније и Португалије (1040—1488)

а) Јевреји у Шпанији, Португалији и Француској	93
Мукe и успеси Јевреја у Средњем веку	93
Шемуел а-Нагид	93
Шеломо ибн Габирол и Бехаје ибн Пакуда	94
Исак Алфаси	96
Кастилија Јеуда а-Леви и Моше ибн Езра	96
Аврам ибн Езра и његови савременици	98
Моше Мајмонидес и његова дела	100
Јевреји у Прованси	105
Борба против Мајмонидесових списа	106
Р. Моше бен Нахман и верске диспутације	108
Кабала и Зоар	110
Соломо бен Адрет и његово доба	112
Јевреји у Шпанији у XIV веку	114
Прогони године 1391 и Марани	117
Исак бен Шешет и Хасдај Крескас	119
Виценте Ферер и верска диспутација у Тортози	119
а) Инквизиција и изгон Јевреја из Шпаније	121
б) Дон Исак Абраванел	121
Јевреји у Португалији	127
Јевреји у Француској. Рабну Гершом Раши и Тосафисти	130
Мукe Јевреја у Француској	133

M O R E E

S I R I J A
D A M A S K
S A J H
D E B E L E S

T I R

G A L I L E J A
K a f e r n a u m s

A R G O B

B A S A N

A U R A

K a r m e l

A k

H a j f a

N a z a r e t o

T a b a r i j a

K i n e r e t

S R E D O Z E M N O

E l K a j z a r i j e

R A V N I N A S A R O N

S A M A R I J A

N a b u l u s

J a f a

J U D E J A

J E R U S A L I M

E r i h o
(J e r i h o)

B. N e b o

A s k a l o n

R A V N I N A S E F E L A

G a z a

J U D E J S K E P L

B e t L a m
(B e t l e h e m)

H e b r o n

M R T V O M O R E

P L A B A R I M

M O A B I T I

S o d o m a

I D U M E J A